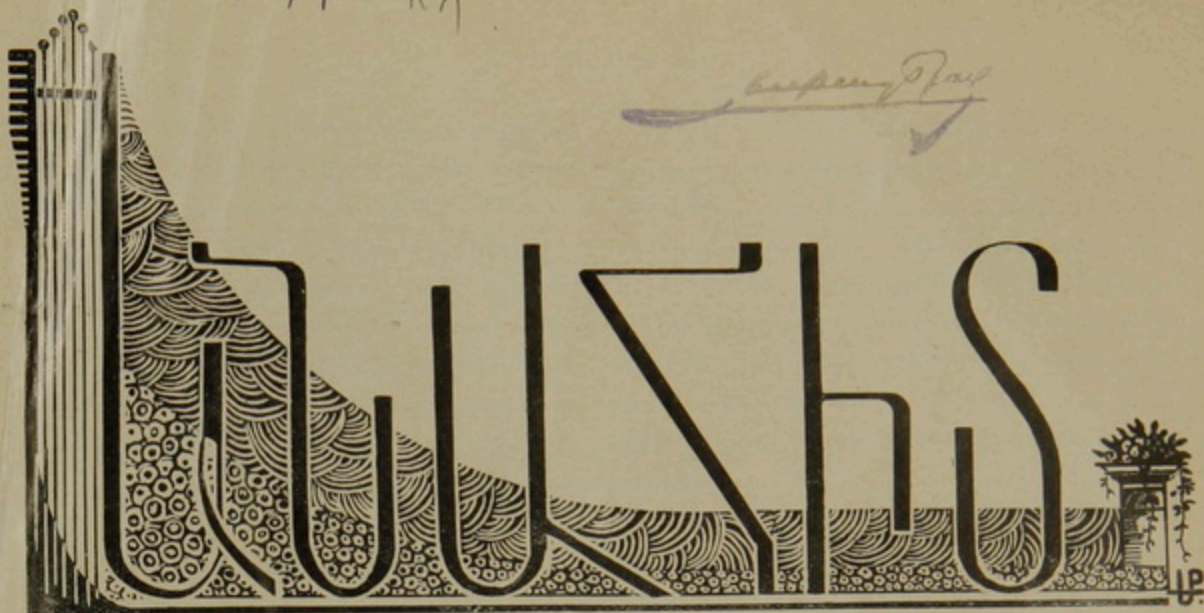

1371-689

Հայաստան

ՀԱՆԴԵՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Դ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1-2

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՅՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1932

ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՅԹՆ ՈՒ ԻՐ Մ Ե Կ Ե Ն Ա Մ Ն Ե Ր Ը

Բ.

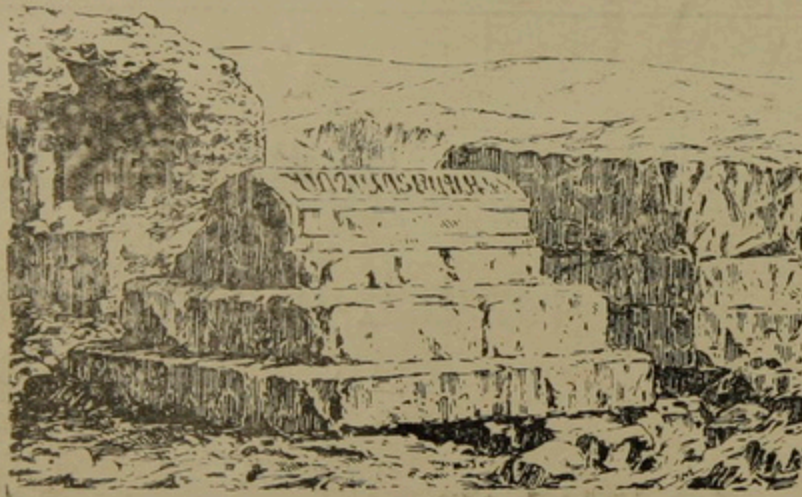
Աղչակուռեաց վերջին շրջանի, Մամիկոնեանց, Բաղրատունեաց, Արծրունեաց, Ռուբինեանց օրով յայտնուած մեկենասները բազմաթիւ են: Գրեթէ ամէն թաղաւոր, իշխան, նախարար, կաթողիկոս կամ բարձրատիճան՝ եկեղեցական (ըստ այդ չին ատեններու միջազգային սովորութեան) աւելի կամ նուազ պաշտպան հանդիսացած է արուեստի ու գրականութեան մշակներուն, կրօնական ու ազգային պաշտպան ու նաեւ ուսումնասէր, գեղարուեստասէր, գրասէր ձգտումներէ մրդուած՝ կասուցանել տալով հայ սոսմ վեղեցիկ

եկեղեցիներ, վանքեր, շինել տալով եկեղեցիներու ներքին դարդարանքը կազմող նկարներ, քանդակներ, վարագոյրներ, ծածկոյթներ, սփռոցներ, խաչեր, ոսկերչական կողքերով աւետարաններ, յօրինել տալով նկարազարդ ձեռագիրներ, եւ օգնելով վերական դործերու, կրօնական, պատմական, բանաստեղծական, բժշկական երկերու, արտագրութեան: Թուել այդ բոլոր մեկենասները, կարելի չէ այս հակիրճ յօդուածաւարքին մէջ: Կ'ուզեմ միայն յիշատակել մէկ քանին անոնց գլխաւորներէն, անոնցմէ որ հայ մշակոյթի կարեւորագոյն ըս-

տեղծագործութիւններէն ոմանց յօրինման նպատակն են իրենց սրտագին թելադրութիւններով ու պատուիրումներով, եւ իրենց լայն օժանդակութեամբ: Մեր հին պատմագիրներու եւ քրոնիկագիրներու զբերուն, ինչպէս եւ եկեղեցիներու, վանքերու, խաչքարերու արձանագրութեանց ու ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ, կը գտնենք փաստեր այդ մեկենասներու կատարած զերի մասին: Վկայութիւններ գրադէտներու, բանաստեղծներու, պատմաբաններու կողմէ՝ ինչպէս անոնք զոր առաջին յօդուածիս մէջ յիշեցի, յարաբերաբար քիչ են. չառ աւելի րազմաթիւ են արուեստագէտներու վկայութիւնները կամ արուեստի նշանաւոր գործերու յօրինման մէջ այս կամ այն մեկենասին աջակցութիւնը փառարանող

տիտղոսով անմահացուց եւ որ կառուցանել տուաւ Զուարթնոց հոյակապ տաճարը եւ այժմեան ձեռով վերանորոգեց էջմիածնի մայր եկեղեցին ու Հոսիսիմեանց դռնար եկեղեցին: Պէտք է յիշել Ղօշաւանքն ու Կարսի եկեղեցին շինել տուող Բագրատունի Արաս Թագաւորը, Սանահինի եւ Հաղբատի վանքերն ու Անիի եկեղեցիներէն մէկ քանին կառուցանել տուող Աշոտ Գ. Ողորմած Թագաւորն ու իր կինը Սոսրովանոյշ Թագուհին, Սմբատ Բ. Թագաւորը, կանգնողն Անիի կրկնակ ամրաշէն պարիսպներուն, մեկենասը Տրդատ հանճարեղ ճարտարապետին որ շինեց Անիի արքայական պալատը եւ հրաշագեղ Մայր – եկեղեցին (որուն կառուցումն աւարտեց՝ Թագաւորին մահուրէն յետոյ՝ անոր նոյնքան կրօնասէր, ազգասէր եւ

Աշոտ Ողորմած Բագրատունի Թագաւորին գերեզմանը

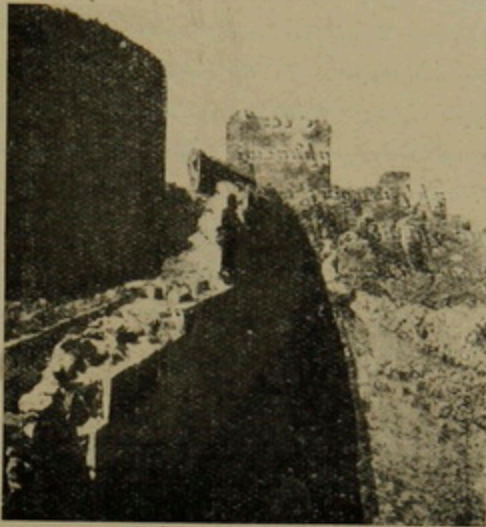
արձանագրութիւններ, յիշատակարաններ, պատմագիրներու վկայութիւններ:

Պէտք է յիշատակել Վահան Մամիկոնեանը, որ Փարպեցիի մեկենասն ըլլալէ զատ, եղած է նաեւ (ե. դարուն) վերաշինողը էջմիածնի մայր – եկեղեցւոյն (եւ՝ ըստ Թօրամանեանի՝ նոր, ինքնատիպ, աւելի հայ ոճով վերաշինողը), Սահակ Կամսարական իշխանը որ կանգնեց Տիկորի սքանչելի տաճարը (ե. դարուն), Ներսէս Գ. կաթողիկոսը զոր մեր ժողովուրդին երախտագիտութիւնը «Շինող»

արուեստասէր կինը, Կատրանիտէ Թագուհին), Գագիկ Ա. Թագաւորը որ Զուարթնոցի հետեւողութեամբ Անիի մէջ շինել տուաւ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որու աւերակներուն մէջ գտնուեցաւ պատերազմէն քանի մը տարի առաջ՝ փրոֆ. Մառի պեղումներուն շնորհիւ՝ այդ մեկենաս – Թագաւորին քարէ արձանը, երկու մէթր մեծութեամբ: Յիշենք Վասպուրականի Թագաւորութեան մեծ զէմքերէն՝ Գագիկ Արծրունին, մեկենասը Մանուէլ ճարտարապետին որ շինեց Աղթամարի հոյակաւոր Ս. Խաչ եկե-

ղեցին, Մլք թագուհին, կինն այդ Արծրունի Գաղիկին, մեկենասն այն հօր արուեստագէտին որուն անունը գփրաղարար չենք գիտեր եւ որ չքեղօրէն նկարագարուեց (Ժ. դար) այն

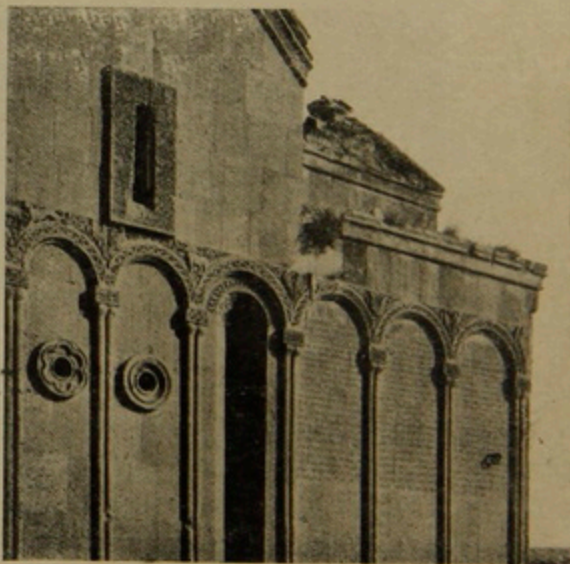

Անիի պարիսպը

Աւետարանը որ Ս. Ղազարու վանքը կը գրտնուէր, եւ Կարսի վերջին թագաւոր Գաղիկը, մեկենասն ուրիշ մեծատաղանդ (եւ նոյնպէս անունով անձնօթ) արուեստագէտի մը որ նկարագարուեց այն Աւետարանը որ Երուսաղէմի մեր վանքի մատենադարանին եւ հայ մանրանկարչութեան պարձանքներէն մին է:

Հոս կ'ուզեմ թարգմանաբար մէջ բերել թովմա Արծրունիի Պատմութեան այն հատուածը, ուր՝ քիչ մը արեւելեան չափազանցութեամբ՝ բայց ի՞նչ աղուոր ու արդար հպարտութեամբ մը՝ ու մանրամասն նկարագրութեամբ կը տարփողէ Գաղիկ թագաւորին եւ Անանուէլ մեծ արուեստագէտին յօրինած Աթամարի սքանչելի Ս. Խաչ եկեղեցին, «... (Գաղիկ) թագաւորը (իւր արքունիքին մէջ հաւաքուած բարձրագոյն արուեստագէտներէն) մէկուն, ճարտարապետի մը որ իմաստուն եւ հանճարեղ մարդ էր, հրամայեց շինել տաճար մը քառանկուն, քառասուն կանգուն լայնու-

թեամբ ու երկայնութեամբ, նոյնքան ալ բարձրութեամբ, որուն պատերուն թանձրութիւնը երեք քայլաչափ է, կիրի ու քարի անապակ դանդուած՝ հարած կապարի ու պղնձի պէս իրարու խառնուած, ու տաճարին շինուածքը հիմէն մինչեւ կատարը թռչելով՝ առանց սիւներու հաստատ կը կանգնի, եւ ինչ որ մարդուն մտքէն վեր՝ զարմանալու արժանի է, ունի կամարակից խորաններ, անկիւններ ու շրջապատներ գեղապատուած, մտքին համար անհաշուելի եւ աչքին անգննելի: Ունի եւ դմբէթներ երկնահարթ, սակեղարդ եւ լուսաճաճանչ, որոնց եթէ մարդ նայիլ ուզէ, պէտք է նախ՝ իրր թէ թագաւորի մը պատիւ ընելով՝ զլիսէն վար առնէ խոյրը, եւ պարանոցը տանջելով հաղիւ կրնայ զանազան ներկերով շինուած նկարագարութիւնները նշմարել: ... Եւ կայ սակեղարդ գահոյք, ուր բազմած կ'երեւայ թագաւորը՝ նազելի ճոխութեամբ, իր շուրջն ունենալով լուսատեսակ պատանեակ-

Անիի Մայր եկեղեցւոյ արտաքին քանդակազարդութիւններէն հատուած մը

ներ՝ ուրախութեան սպասարկու, անոնց հետ եւ գուսաններու խումբեր, եւ աղջկանց պարեր, զարմանալու արժանի. հոն են սուսերամերկ մարտիկներու հայրեր եւ բմբշամարտ-

ներու կոխներ, հոն են առիւծներու եւ այլ զա-
զաններու խումբեր, ու երամներ թռչուններու՝

Բագրատունի Գագիկ Ա. քաղաւորի արձանը

պէս պէս պատճառներով զարդարուած ...
ու ստանարին փառքն ահեղ է ու զարմանալի.
Հոն գրուած են քանդակեալ գոներ մանր յո-
րինուածով եւ հրաշալի զարդարանքով. երբ
բացուին՝ երկրացիկ են, օդաբեր ու զովացու-
ցիչ, երբ գոցուին՝ իրր մէկ պատկեր մը կ'երե-
ւան:

«...Վասն զի արուեստով ճարտարապետ
էր Մանուէլը... խմաստութեամբ լի մարդ եւ
իր գործերուն մէջ զօրաւոր. հրաշակերտեց ե-
կեղեցին զարմանազործ արուեստով. ու այդ
կրօնաւորը(1)՝ քարերով պատկերներ շինել տը-
ւաւ՝ ճշգրտագործ նմանահանութեամբ, բա-
կեւորով Արրաշամէն ու Դաւիթէն մինչեւ մեր
Տէրը Յիսուս Քրիստոս, մարգարէներն ու ա-
ռաքեալները ... նաեւ երէներու բազմութիւն-
ներ եւ թռչուններու երամներ, խումբեր զա-
զաններու, խոզերու եւ առիւծներու, ցուլերու
եւ արջերու, իրարու դէմ շարադասուած, ողե-
լով անոնց կոխը իրենց իրական կեանքին մէջ
...: Եկեղեցւոյն թիկունքին ալ գրաւ պատկե-
րազարդ պարունակ(2) մը պանծալի, մանրա-

մասն քանդակներով յօրինուած, պատկերաց-
նելով խաղողարեր որթեր՝ այգեգործներով
մէկտեղ, եւ զազաններով ու սողուններով պա-
շարուած... իսկ սրբավայրին բարձունքը՝
չորս կողմը՝ չորս ուեւտարանիչներու պատ-
կերները... կայ եւ հոն (քարէ) պատկերը
Փրկչին, որ մեղի համար մարմին զգեցաւ ու
իբր մարդ երեցաւ, եւ կը գտնուի արեւմտեան
կամարին վրայ. Փրկչին զիմացը նմանահան
ճշգրտութեամբ յօրինուած է փառապարզ պատ-
կերը Գագիկ արքային, որ մեծապարծ հաւատ-
քով (իր շինած) եկեղեցին կը կրէ իր թեւե-
րուն վրայ, ինչպէս ոսկի սափոր մը մանանայով
լի եւ իբր ոսկի տուփ մը անուշահոտութեամբ
լեցուած, կը կենայ Աստուծոյ առջեւ այն-

Արծրունի Գագիկ Ա. քաղաւորի
բարձրաբանդակը Աղբամարի Ս. Խաչ
եկեղեցւոյն մէջ

(1) Մանուէլ վանական մըն էր:

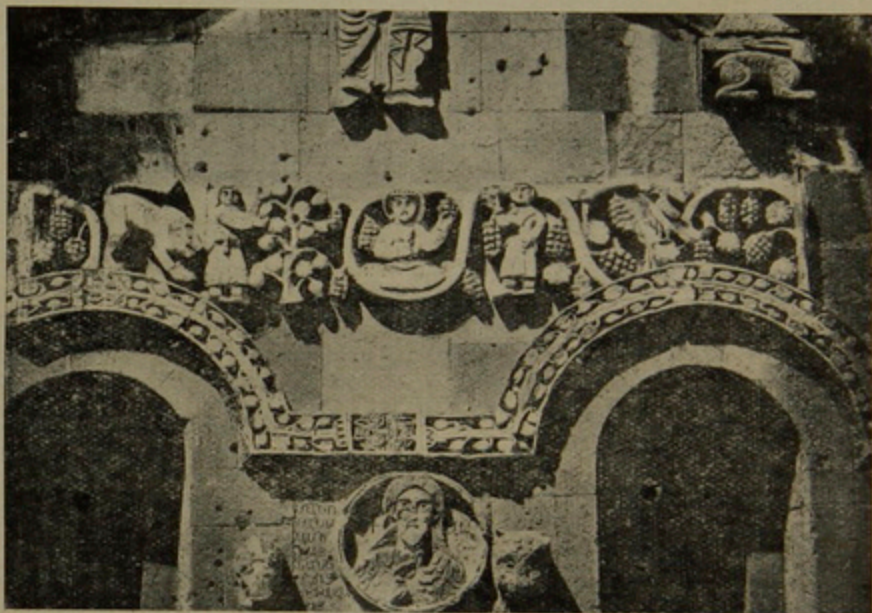
(2) Frise:

պէս, որպէս թէ թողութիւն կը խնդրէ մեղքերուն համար:

«Դարձեալ խորանին հարաւային կողմը՝ եկեղեցւոյն դրան վերեւ յօրինուած է զահոյքին տեղը, վերէն վար կամարածեւ աստիճաններով էջք ունենալով, որպէս զի թաղաւորը կարենայ հոն ազօթել՝ զուսպ ու զերծ մարդոցմէ, ինքն իր մէջ ամփոփուած՝ անդրազապէս (առանց խանդարուելու) Աստուծոյ հետ խօսիլ. իսկ ներքին կողմը՝ սրբութեան ու հոգի պետի իր սխրալի գործունէութեան հետ՝ ցոյց տուաւ նաեւ հոգածութիւն եւ պաշտպանութիւն իր ժողովուրդի մշակոյթին զարգացման գործին, հիմնեց դպրոցներ, քաջալերեց արուեստները, աջակցեց եղաւ Շնորհալիին ու Լամբրոնացիին (որուն ձեռքով օրինակուած զեղանկար Աւետարանը, որ Ս. Ղազարու մատենադարանին մէջ կը գտնուի, իր օրով է յօրինուած): Բայց Լեւոն Գ. թաղաւորն ու իր կինը Կեան թաղուհին են որ ամենամեծ

մղումը տուին զարգացմանը հայ արուեստի այդ կարեւոր ճիւղին որ է մանրանկարչութիւնը, եւ այս ճիւղը իրենց օրով՝ Թորոս Ռօսլին հոյակապ արուեստագէտին ձեռքով՝ իր գաղթնակէտին հասաւ: Յիշենք եւ Հեթում թաղաւորը, Կոստանդին կաթողիկոսը, Վասակ իշխանը, Լեւոն Գ. թաղաւորը, Սմբատ Գունտատապլ իշխանը, որոնց հրամանով յօրինուած են զմայլելի նկարազարդ ձեռագիրներ եւ այլ արուեստի թանկագին առարկաներ, ինչպէս այն նշանաւոր նշխարատուփը որ Կոստանդին կաթողիկոսի հրամանով էր յօրինուած

Աղբամարի եկեղեցւոյն արտաքին
քանդակազարդութիւններէն հատուած մը

թիւն սրբութեանցը յօրինեց հրաշալիօրէն նկարապաճոյճ ներկերով, արծաթապատ դրոշներով, սեկեղարդ պատկերներով եւ պատուական քարերով եւ մարգարտահիւս զարդերով ու պէս պէս երեւելի ու պայծառ սպասներով, որով հրաշափառապէս մեղի ցոյց տուաւ երկրորդ երեսնագէտ մը, միանգամայն եւ զուր վերին Սիրնին»:

Կիլիկեան հայ զիւցադներգութեան օրերուն, մեծագոյնը Ռուբինեան պետերուն, Լեւոն Բ. «մեծագործ» թաղաւորը, զիւանազատի, մեծ զինուորականի, քաղաքական իմաստուն ու հոգի պետի իր սխրալի գործունէութեան հետ՝ ցոյց տուաւ նաեւ հոգածութիւն եւ պաշտպանութիւն իր ժողովուրդի մշակոյթին զարգացման գործին, հիմնեց դպրոցներ, քաջալերեց արուեստները, աջակցեց եղաւ Շնորհալիին ու Լամբրոնացիին (որուն ձեռքով օրինակուած զեղանկար Աւետարանը, որ Ս. Ղազարու մատենադարանին մէջ կը գտնուի, իր օրով է յօրինուած): Բայց Լեւոն Գ. թաղաւորն ու իր կինը Կեան թաղուհին են որ ամենամեծ

մղումը տուին զարգացմանը հայ արուեստի այդ կարեւոր ճիւղին որ է մանրանկարչութիւնը, եւ այս ճիւղը իրենց օրով՝ Թորոս Ռօսլին հոյակապ արուեստագէտին ձեռքով՝ իր գաղթնակէտին հասաւ: Յիշենք եւ Հեթում թաղաւորը, Կոստանդին կաթողիկոսը, Վասակ իշխանը, Լեւոն Գ. թաղաւորը, Սմբատ Գունտատապլ իշխանը, որոնց հրամանով յօրինուած են զմայլելի նկարազարդ ձեռագիրներ եւ այլ արուեստի թանկագին առարկաներ, ինչպէս այն նշանաւոր նշխարատուփը որ Կոստանդին կաթողիկոսի հրամանով էր յօրինուած

եւ որուն նկարագրութիւնն ու լուսանկարը տրւած է Քարիէր որ դայն տեսած է Փարիզ՝ Փրանսացի Հնասէրի մը հաւաքածուն մէջ (այժմ ուր գտնուիլը ոչ ոք գիտէ):

նշանաւոր հանդիսացած են իրենց շինարարական ոգւով, այն աւանդական մեթոտաւոր յարտեւ պաշտպանութեամբ զոր ընծայած են հայ եկեղեցական - զեղարուեստական յաւար-

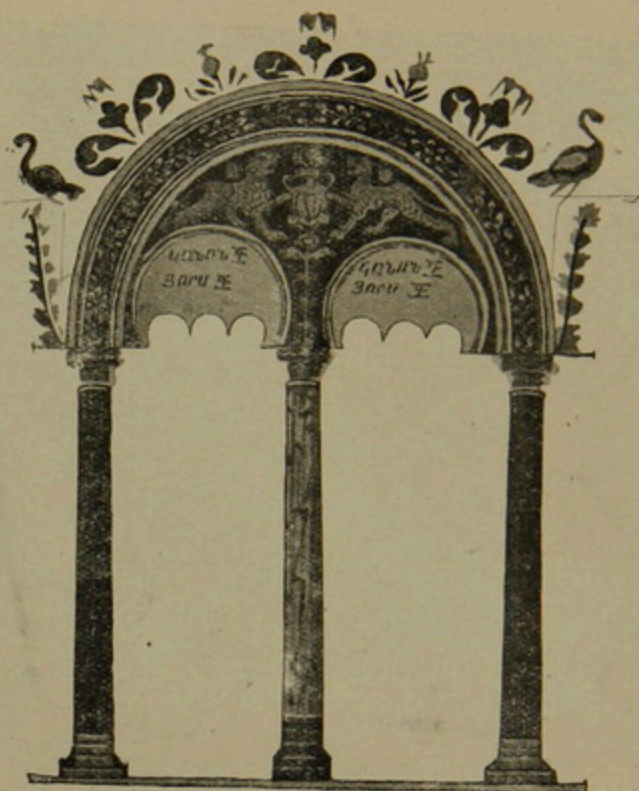

Քրիստոս համբարձած եւ իր երկնաւոր
գահուն վրայ բազմած
(Էջ մը Մլխէի Աւետարանէն)

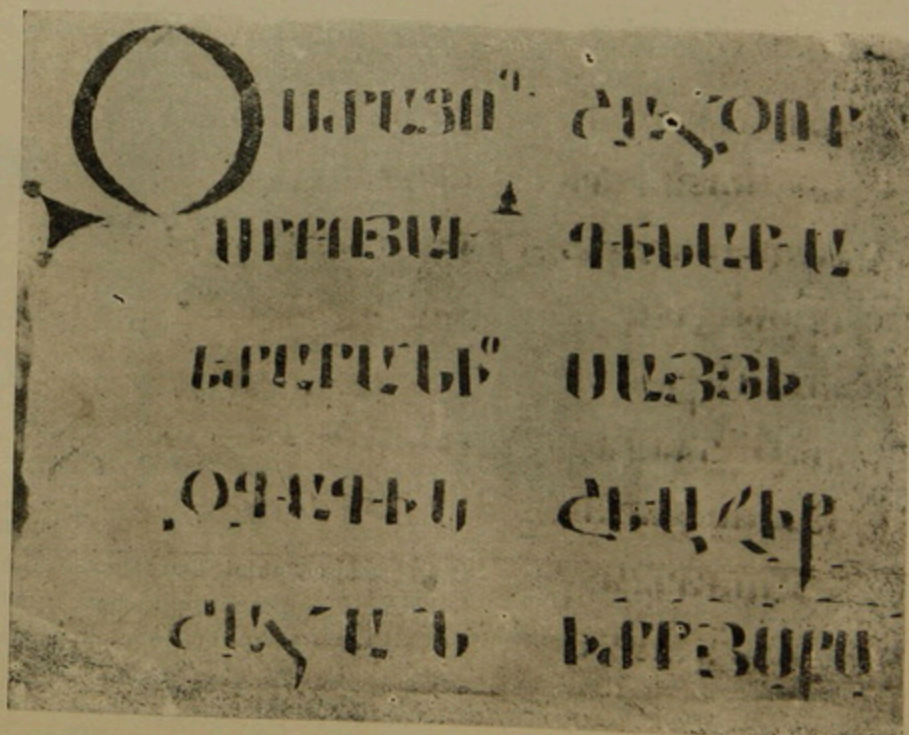
Բազրատունեաց, Արծրունեաց եւ Ռուբինեանց շրջանին, ինչպէս անկից առաջ ու յետոյ, եղած են մեծ ազգատոհմեր որոնք, ինչպէս Կաթսարական տունը, ինչպէս Խաղրակեան - Պոռչեաններու զերգաստանը, մասնաւորապէս

ձաններու, խաչքարերու, եկեղեցական անօթներու եւ սպասներու յօրինման: Գարեգին արքեպիսկ. Յովսէփեան, որ Խաղրակեան ազգատոհմէն ելած մեկնասիրտն եւ անոնց շնորհիւ արտադրուած գործերուն նուիրած է

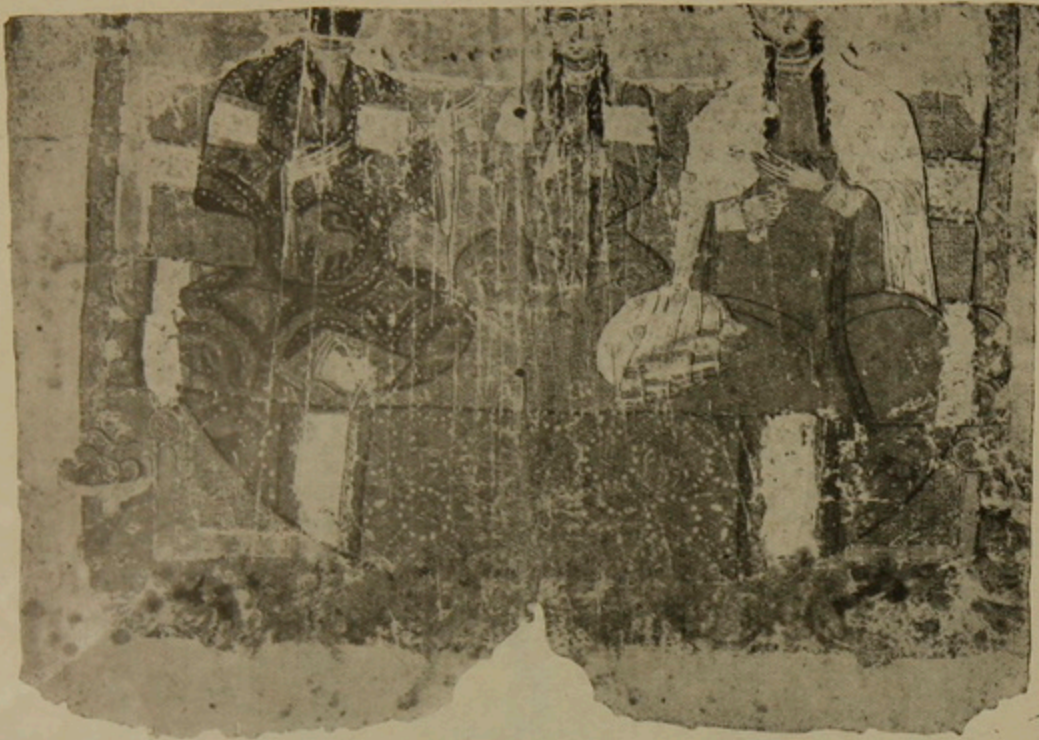

Խորանագարդ մը Մլխի Աւետարանէն
(ուր կը տեսնուի Արծրունեաց տոհմային
զինանշանը)

Յիշատակարան Գագիկ Բագատրին
(Կարսի Աւետարան)

Կարսի Գագիկ քաղաւորը, իր կինը Գօրանդուխտ եւ աղջիկը Մարիամ
(Կարսի Աւետարան)

ա՛յնքան շահեկան ու հմտալից հատոր մը, մը-
տադիր է այդ մեծ ընտանիքներէն իւրաքան-
չիւրին յատկացնել նոյնօրինակ հատոր մը, ու

բեւցող հայ մեկենասներուն, կ'ուզեմ հոս մէջ
բերել մէկ քանին այն յիշատակարաններէն ու
վկայութիւններէն ուր մերթ մեկենասը ինքն

Ռուբինեան Լեւոն մեծագործ քաղաւորին
կնիքը

երանի՛ թէ տրուին իրեն միջոցներ այդ գեղե-
ցիկ ծրագիրն իրագործելու:

Անցնելէ առաջ նոր ժամանակներուն մէջ է-

ԼԵՍՈՒՏՅ

Կենդանագիր Ռուբինեան մեծագործ
Լեւոն Բ. քաղաւորի (ըստ յատին գրքի մը
մէջ գտնուած գծագրութեան մը):

Իսկ կ'արձանագրէ իր կատարած դործը, կամ
ուր՝ աւելի յաճախ՝ տրուեալապէսներ կամ
ժամանակակից բրոնզեկագիրներ կը տարփողեն

Կենաց փայտի սրբատուփ

Կը գտնուի Էջմիածնի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ
 (Ներքեւը կը տեսնուի Էջի: Իշխանի
 Բանդակեալ կենդանագիրը՝ աղօթաւորի դիրքի
 մէջ)

իրենց աջակցող մեկենասները կամ կը փառաբանեն իրենց օրով ապրած այս կամ այն արուեստասէր շինարար թագաւորը կամ իշխանը:

Սիւնեաց աշխարհի Պաղրակեանց տոհմին մեծ գէմքերէն միոյն՝ էաշի իշխանին Պոտակերաց Ս. Նշանի համար (որ ըստ աւանդութեան՝ Քրիստոսի խաչափայտէն կտոր մըն է) յօրինել տուած սքանչելարուեստ պահարանին ետեւ, մեկենասը փորագրել տուած է սա արձանագրութիւնը՝ «Կամաւ կարողին Աստուծոյ ես էաշի որդի Հասանայ որդո Պոչա որդո մեծին Վասակա յազգէ Հախպակաց տիրեցի հայրենի երկրիս իմոյ Շապուհաց եւ այլ յոլով գաւառաց՝ զօրավիզն եւ օգնական ունելով զՔրիստոս եւ զսուրբ Նշանս Պոտակերաց՝ որով եւ նախնիքն իմ զօրացան, ետու կաղմել պահարանս մին անջինջ յիշատակ. որք հանդիպիք մեա, զիս եւ զծնողսն իմ զԱմիր Հասան(1) եւ ըզթաճիրն եւ զհօրեղբայրն իմ զՊապաք յաղօթս յիշեցէք եւ զամենայն նախնիսն մեր եւ զազգատոհմ»։ պահարանին ներքեւ կայ քանդակուած էաշիի կիսանդրին, երկու քովը դրուած սա վերտառութեամբ՝ «Սուրբ Նշան Տէրունական, զու էաշու լեր օգնական, թվ. ԶԽԹ (1300)(2)»:

Սիւնեաց աշխարհի մէկ ուրիշ մեծանուն

(1) Թաքարներու տիրապետութեան շրջանին՝ հայ իշխաններէ, զօրավարներէ ոմանք քրքական անուններ կը կրէին:

(2) Տես Գարեգին արքեպիսկ. Յովսէփեանի «Խաղրակեանք» գործին մէջ այս պահարանին նուիրուած էջերը, ինչպէս եւ այն էջերը որ յատկացուած են էաշիի պապուն՝ մեծ իշխան Պոչին, որ աւելի եւս նշանաւոր է իր մեծագործութիւններով (կառուցանողն եղած ըլլալով՝ ի միջի այլոց՝ Գեղարդայ վանքի վիմափոր տաճարին եւ Թանահատի վանքին):

Իշխանին՝ Բուրթէլի եւ իր կնոջ անունը կը գտնենք Տարօնեցի նշանաւոր մանրանկարչի մը Թորոսի՝ 1321ին գեղարդարդած մէկ աւետարանին մէջ (թիւ 2360, Երուսաղէմ)։ «Զքաջ եւ զզօրեղ պարոնաց պարոնն զմեծն Բուրթէլ, եւ զրարեպաշտ իշխանուհին զսրբասէր ամուսին նորին զստացող սուրբ աւետարանիս զպարոն Վախան(3) զգարդարեալն բոլոր առաքինութեամբ եւ զգովեալն յամենայն բերանոյ, իւրեանց հարազատ եւ ազատածին գեղեցկագեղ մանկամբքն Պէշքինիւ եւ Իւանէիւ, յիշեցէք անմոռաց, պատահեալք սուրբ աւետարանիս, զի յերկար ժամանակս եւ բարձր փառօք կայցեն ի վերայ երկրի»:

Անցնինք Կիլիկիա. կ'ուզեմ հոս յիշատակել սրտաշարժ ու վեհ բովանդակութեամբ սա հատուածը այն ոտանաւոր երկար արձանագրութեան զոր Կոստանդին՝ կաթողիկոս դառնալէ առաջ՝ Սկււռայ վանքի վանահայր եղած ատեն՝ քանդակել տուած էր իր հրամանով յօրինուած գեղակերտ նշխարատուփին վրայ, որուն համար Օկիւսթ Քարիէր՝ այդ արուեստի գործին նուիրած իր ուսումնասիրութեան մէջ՝ կ'ըսէ՝ «Այս յուշարձանը արժանի է ապահովապէս Փոքր Հայաստանի միջնադարեան քրիստոնէական արուեստի բեկորներուն առաջին կարգին մէջ դասուելու»:

Յեւք հարիւր Հայոց քուական
Ընդ քառասուն ամաց լըրման
Եւս եւ երկուց սոյն ի պայման
Որչափութեամբ լցեալ այսփան,
Ես Կոստանդին անձրն տարտամ,
Որ եմ ծառայ տեառն անարժան,

(3) Վախախը կնոջ անունն է, եւ «պարոն» բառը ազնուատոհմ տիկին նշանակութեամբ դրուած է հոն:

Սնեալ իմ ի կլայն հոռմայական(1)
 Որ մեծ արոն էր Հայկազնեան,
 Յորում գլուխըն պատուական
 Նստիւր ի գահն պետական,
 Հայրն հանուր Հայոց լրման...
 Ի դէպ ժամու եւ պատահման
 Բարւոյն Հեքմոյ արքայութեան
 Որ գիտնական էր սրբազան,

Ամօք յառաջ քան գրուական
 Առեալ եղեւ Հոռմկլայն.
 Նստեալքն երբեմն անդ բնական
 Եղեն վարեալք ի գերութեան.
 Եկեղեցիքն երկնաման
 Յանհաւատիցն կոխեցան.
 Եւ սրբութիւնքն աստուածական
 Չեոք պղծօք շօշափեցան,

Սկեռայի նշխարատուփը

Եղէ յարոս վսեմական
 Սկեռա վանացս ի հովութեան,
 Եղա տեսուչ այն մեծի տան
 Եւ վիճակին իւր սեպիական,
 Այլ երանի քէ աստ վախճան
 Առնոյր զրոյցս պատմութեան.
 Աւա՛ղ մեծի քշուառութեան
 Բոլոր ազինս հայկական.

(1) Հոռմկլայն:

Եւ սուրբ մատեանքն աստուածաբան
 Ի նախատինս ցրուեցան.
 Սուրբ հայրապետն եւ որք նորան
 Գերեալք յաշխարհն Տանկաստան.
 Վա՛յ եւ աւա՛ղ հազար բերան
 Ընդ մեծ չարեացս որ մեզ դիպան,
 Փղնձկիմ յիշմամբ այնց սրբութեան
 Յորս եմ սնեալ ի մանկութեան,
 Զոր յար ի միտս իմ նկատմամբ

Նստիմ ի սուգ նըսեմական.

...Այլ զեքեղել (զետեղել) իմ ի Սկեւոյն,
Ստիպեց փափաք զիս ցանկութեան,
Դնել զայս մասունս ի հանգստեան,

Հեքում Ա. քազաւորին ստորագրութիւնը
ի յոյս մեծի ինձ բարութեան,

Եւ ի սփոփանս այս յարմութեան

նր միշտ խոցէ զիմ խոհականս,
Ուստի շքեղ զայս խմբարան,
Սուրբ նշխարացնս պահարան,
Կազմել ետու յոյժ հրաշագան.
Ըստ սրբութեանց նաեղական,

Վասակ իշխան, իր կինն ու զաւակները
(Վասակ իշխանի Աւետարանէն)

Փորձ արժաբով ու պատուական
 Խառնեալ ոսկով բոցանման
 Պննեալ ի գարդ զարմանազան
 Յօրինուածովք վայելչական
 Ականակապ ընդելուզմամբ
 Իբր գտադտակն Ահարոնեան...
 Սրբոցն որ աստ հաւաքեցան

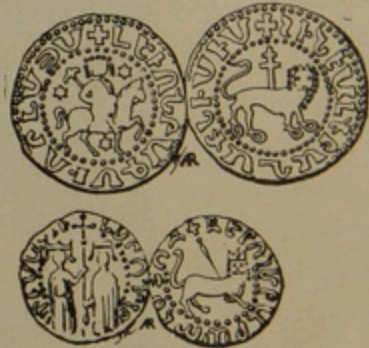
Կոստանդին կաթողիկոսի կնիքը

Սուրբ ոսկերացն հանգստարան .
 ... Սրբոցն ընծայ հանոյական
 Եւ ինձ նշան բարոյ յիշման,
 Նաեւ իմոցն որ զիս ծընան,
 Եւ բնաւ ազգիս լրութեան,
 Զոր տամ ընծայ նուիրական
 Փառաց Փրկչին տնօրէնութեան,
 Ի տանարին իւր սրբութեան,
 Ի Սուրբ Փրկիչն որ ի Սկեւոյն,
 Զոր պառնեցէ Տէր ընդ երկայն
 Աւուր յանշարժ հաստատութեան
 Եւ գրոյր զՀայաստան
 Առցէ ի գոգն ծնողական...

Եւ ահա ինչ որ Թորոս Ռօսլին, այդ նոյն
 Կոստանդինին համար կը գրէ՝ անոր պատուէ-
 րով յօրինած մէկ աւետարանին (Թիւ 251, Ե-
 րուսաղէմի Հայոց վանքի մատենադարան)
 վերջը գրած իր յիշատակարանին մէջ.

«Շնորհիւ Տեառն սկսեալ եւ ոգորմու-
 թեամբ նորին յանկ ելեալ աւարտեցաւ մատ-
 եանս աստուածային, երկրպագելի եւ պաշտե-
 լի սուրբ աւետարանս, յամի եւթն հարիւր եւ
 իննէորդի (1260) թուարեւութեանս Հայոց,

յաստուածապահ զղեակս Հռոմկլայ, ընդ հո-
 վանեաւ սրբոյ Նշանին վանքոյ, եւ սրբոց տա-
 ճարացն որ յանուն սուրբ Փրկչին եւ սրբոյ
 Աստուածածնին եւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւոր-
 չին եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս որ պաշտին
 աստ: Ի բռնակալութեան մեծի՝ Էլիսանին Ման-
 կու կոչեցելոյ եւ տիեզերակալին Հուլայունին
 եղբոր նորա, ի թագաւորութեան աստուածա-
 սէր եւ բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ,
 եւ ի ժամանակի յորում ասաւ հոչակաւորն
 Հալպ եւ ամենայն քաղաքք եւ ամուրք նորա,
 հրամանաւ եւ ծախիւք արի երջանկին եւ երիցս
 երանելոյ, սրբադան եւ աստուածապատիւ
 Տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսին ամենայն
 Հայոց, որ ի վերայ ամենայն բարի բնութեան
 իւրոյ զոր ունէր առ հեռաւորս եւ առ մերձա-
 ւորս, առ աղքատս եւ առ կարօտեալս, առ օ-
 տարս եւ առ ընտանիս, առ կրօնս ուղղափառս
 եւ առ հաւատս հաստատուն, առ Աստուած եւ
 առ սուրբ պատուիրանս նորա, ունէր եւ զգրա-
 սիրութեան շնորհս, բազումս ստանայր զիրս
 աստուածայինս ի հին եւ նոր կտակարանաց, եւ
 անօթս ոսկեղէնս եւ արծաթեղէնս, զարդս եւ
 կեղեցւոյ մեծազինս եւ երեւելիս, ի յիշատակ

Դրամներ Ռուբինեան Լեւոն Գ. Թագաւորին

իւր եւ ծնողաց իւրոց. ուստի անարժանու-
 թեանս Թորոսի, մականունն Ռաւսլին կոչեցե-
 լոյ, հրաման տայր զգործի գրչութեան ի գործ
 արկանել յաստուածապարզեւ այս մատեան
 սուրբ աւետարանի առատաձեռն ծախիւք, դա-
 նազան նիւթաւ եւ երկն երկն գունաւք վայել-
 չացուցանել զսա, որ եւ ես ըստ կարի իմում

լցի զփափաք նորա: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ, որ՛վ աստուածասէրք լուսանունդք եւ սիրահաստաք սրբազան մանգունք առադաստի նազելի մաւր մերոյ Սրբոյ Սիրոյ, որք ժառանգէք զսա զինչ եւ իցէ արդեամք, յիշեսցիք աղաւթիւք ի Տէր, մանաւանդ առաջի զենման անմահ գառինն Աստուծոյ, զարժանաւորսն ամենայն բարեաց յիշատակի, զբարեպաշտ թագաւորն Հայոց Հեթում, եւ զաստուածարեալ թագունչի նորին Զապիկ, եւ զաստուածապարզեւ որդիսն նոցա. յիշեսցիք եւ զսրբազան կաթողիկոսն մեր

մութեամբ զլուխ ելլելով աւարտեցաւ այս աստուածային մատենը, երկրպագելի եւ պաշտելի այս սուրբ աւետարանը, Հայոց թուականի եօթ հարիւր իններորդ տարին, Հոռմկլայի աստուածապահ զղեակին մէջ, հովանւոյն տակ սուրբ Նշան վանքին եւ սուրբ տաճարներուն որ կը կրեն անունը սուրբ Փրկչին եւ սուրբ Աստուածածինն եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին եւ այլ բազմահաւաք սուրբերու որ հոս կը պաշտուին: Բռնակալութեան օրով Մանկու կոչուած մեծ Էլիսանին եւ անոր եղբոր

Լեւոն իշխան եւ իր կինը (Ռօսլին)

զՏէր Կոստանդին, լուսադարդիս այսմ ստացող, եւն.» (1):

(«Տիրոջ շնորհիւ սկսուելով եւ անոր ողոր-

(1) Կիլիկեան այս յիշատակարաններուն մէջ, գրաբարը հեռու է ոսկեդարեան ըլլալէ, բայց անոնց բովանդակութիւնը, ոգին, ոգն են որ շահեկան են:

տիեղերակալ Հուլաղուն, թագաւորութեան օրով Հայոց աստուածասէր ու բարեպաշտ արքայ Հեթումին, այն ժամանակ երբ հռչակաւոր Հալէպն առնուեցաւ եւ անոր բոլոր քաղաքներն ու ամրութիւնները, հրամանով ու ծախքով արի երջանիկ ու երիցս երանելի սրբազան եւ աստուածապատիւ տէր Կոստանդին ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ իր բոլոր բարի բնու-

թեւեղն զատ զոր ունէր հեռաւորներուն եւ մեր-
ձաւորներուն, ազգատներուն ու կարօտեալնե-
րուն, օտարներուն ու խրաշիններուն, ուղղա-
փառ կրօնքին ու հաստատուն հաւատքին,
Աստուծոյ եւ անոր պատուիրաններուն հան-
դէպ, ունէր նաեւ զրասիրութեան շնորհքը,
եւ իրեն ու իր ծնողքին ի յիշատակ՝ շատ մը
աստուածային գրքերու ստացող կը հանդի-
սանար՝ հին ու նոր կտակարաններէն, եւ ու-
կեղէն ու արծաթեղէն անօթներու, որ մեծա-
զին ու երեւելի զարդեր էին եկեղեցւոյ. ուստի
եւ իմ անարժանութեանս՝ Ռօսլին մականու-
նով կոչուած Թորոսիս հրաման կուտար զըր-
չութեան գործիքը կիրարկել սուրբ աւետարա-
նի այս աստուածապարզ եւ մատեանին մէջ, ա-
ռատաձեռնօրէն ծախքերը յանձն առնելով՝ որ-
պէս զի զանազան նիւթերով եւ երկն երկն
գոյներով վայելչացնեմ զայն. եւ ես իմ կարո-
ղութեանս չափով անոր փափաքը զոհացուցի:
Որով եւ կ'ազաչեմ ձեզի, ո՛վ աստուածասէր
լուսանունդ սիրահաստատ սրբազան մանուկ-
ներ մեր նազելի մօր սուրբ Սիոնի առաքա-
տին, որ ասիկա պիտի ժառանգէք ռեւէ միջո-
ցով, յիշեցէք Տիրոջ ուղղած ձեր ազօթքներուն
մէջ, մանաւանդ Աստուծոյ անմահ զառնի զեւ-
ման առջեւ, անոնք որ արժանաւոր են ամէն
բարի յիշատակութեան, Հայոց բարեպաշտ
Թադաւորը Հեթում, եւ անոր աստուածարեալ
Թադուհին Զապիլը, եւ անոնց աստուածապար-
զ եւ որդիները, յիշեցէք եւ մեր սրբազան կա-
թողիկոսը Տէր Կոստանդին, այս լուսազարդ
մատեանին ստացող, եւն. »):

Ահա՛ եւ հակիրճ յիշատակարանը զոր ան-
ծանօթ եւ հանճարեղ մանրանկարիչը գրած է,
Լամբրոնի իշխան Կոստանդինի որդի Վասակ
իշխանի պատուէրով իր գրած եւ նկարագար-
դած Աւետարանին մէջ՝ մեկենասն եւ իր ըն-
տանիքը ներկայացնող պատկերին տակ (Երու-
սաղէմ, Թիւ 2568) .

«Պարոն Վասակ արքայազրայրն Հայոց,
ստացող սուրբ աւետարանիս այս, եւ աստ-
ուածապարզ եւ զաւակք նորա Կոստանդին եւ
Հեթում, զորս ի պարս սիրելեացն իւր ընկալ-
ցի Քրիստոս Աստուած՝ հայցմամբ սուրբ

Ծնողին իւր: Նաեւ զուղղող (զաստիարակ) սո-
րա զՅոհ. Եպիսկ. Եղբայր սորա եւ զմերսն
յիշեցէք ի Քրիստոս »:

Անոնք որ տեսած են այդ հրաշալիքը, կը
ցաւին խորապէս որ զայն յօրինող արուեստա-
գէտին — որ Ռօսլինին հետ՝ աշխարհի մեծա-
գոյն արուեստագէտներէն մին է եղած այդ բո-
պէտին—անունը չէ նշանակուած այդ յիշատակա-
րանին մէջ, եւ այդ տղեղ զէմքով մարդը որ
Վասակ իշխանն է՝ շատ սիրելի, մեծապէս հա-
մակրելի կը գտնեն, քանի որ հայ արուեստի այդ
զուրի գործոցին յօրինման պատճառ է եղեր:

Թորոս Ռօսլինի նկարադարդած ձեռագիր-
ներէն՝ բաց ի վերեւ յիշուածէն՝ ուրիշներ ալ
հասած են մեզի եւ կը գտնուին Երուսաղէմի
մատենադարանին մէջ. ամենքն ալ մանրամասն
յիշատակարան ունին Ռօսլինի ձեռքով. ար-
ուեստագէտին մեկենասներն եղած են Կոստան-
դին կաթողիկոսէն զատ, Տէր Վարդան Եպիսկ.,
Կեսան բարեպաշտ տիկինը (զոր Լեւոն Գ. ի կին
Կեսան Թադուհին հետ պէտք չէ շփոթել) եւ
մանաւանդ Լեւոն Գ. Թադաւորը եւ իր կինը
Կեսան Թադուհին. այս վերջին երկուքին հրա-
մանով Ռօսլին նկարադարդած է երկու Աւե-
տարան, մին՝ երբ զեւ Լեւոն զահաժառանգ
իշխան էր եւ Կեսան իր նորապսակ կինը, միւ-
սը՝ աւելի մեծ ու չքեղ՝ երբ անոնք Կիլիկեան
հայ զահուն վրայ բազմած էին. երկուքին մէջ
պլ կը գտնենք ընդարձակ ու զեղեցիկ յիշատա-
կարաններ եւ մեկենասներուն պատկերը: Ահա
առաջին ձեռագրին, որ գրուած է 1262ին (Թիւ
2660, Երուսաղէմ) ոտանաւոր յիշատակարա-
նը (ռսկեզօծ չքեղ երկաթագրով) .

Յոյս իմ Քրիստոս, Էնդ ի յէից(1)

Որ ես իշխան տէր բոլորից,

Դու գտացող քո(յ)ին բանից

Եւ նուիրող քեզ ի քոյից,

ԶԼեւոն ժառանգ քազազարմից,

Զտիկին Կեռանն իւր գուգակից,

Ընկալ(2) ի կեանսդ անվախեանից

Դարձեալ լինել քեզ փառակից:

Ամէն:

(1) Բնագրին մէջ՝ յէից . (2) Բնագրին մէջ՝
ընդալ:

Թորոս ասոր կցած է երկու շահեկան յիշատակարան, որոնցմէ կը զնեմ հոս հատուաներ. «... Շնորհիւ Տեան սկսեալ եւ ողորմութեամբ նորին յանգ ելեալ աւարտեցաւ մատենան աստուածային, երկրպագելի եւ պաշտելի սուրբ աւետարանս, յամի եօթն հարիւրերորդի տասնեւմիկերորդի թուարեութեանս Հայոց, ընդ հովանեաւ սուրբ եւ աստուածաբնակ տաճարացն որ յանուն սուրբ Փրկչին եւ սրբոյ Աստուածածնին եւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, եւ այլ եւս բազմահաւք սրբոցն որ պաշտին յաշխարհամուտ աթոռս Հոռմկլայ, ի հայրապետութեանն աեանն Կոստանդեայ սրբազան կաթողիկոսի Հայոց եւ ի բռնակալութեանն շաղկն նետողաց որք կոչին Դադար, հրամանաւ մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին պարոն Լեւոնի, ազատորդոյ քրիստոսապսակ եւ սուրբ արքային Հեթմոյ թագաւորի ամենայն Հայոց, որ եւ աստուածապարգեւ իմաստութեամբն իւրով ըստ մեծ եւ ուղիղ հաւատոյն իւրոյ զոր ունէր առ Աստուած, հանապազ դանձն իւր զնէր քաջապէս ի վերայ հօտին Քրիստոսի:

(...Տիրոջ շնորհիւ սկսուած եւ անոր ողորմութեամբ գլուխ բերուած՝ աւարտեցաւ այս աստուածային մատենանը, երկրպագելի եւ պաշտելի այս սուրբ աւետարանը, Հայոց Թրւականի եօթհարիւր տասնեւմէկերորդ տարին, հովանոյն տակ սուրբ եւ աստուածաբնակ տաւարներուն որ անունը կը կրեն սուրբ Փրկչին, սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին եւ այլ բազմահաւք սուրբերուն որ հոս կը պաշտուին, Հոռմկլայի այս աշխարհամուտ(1) արքունի մէջ, հայրապետութեան օրով Հայոց սրբազան կաթողիկոս տէր Կոստանդինին եւ բռնակալութեան ատեն Նետողներուն (Աղեղնաձիգներուն) որ կը կոչուին

Թաքար, հրամանով մեծ եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխան պարոն Լեւոնին, ազատորդոյն ամենայն Հայոց քրիստոսապսակ եւ սուրբ Հեթում արքային որ եւ իր աստուածապարգեւ իմաստութեամբ եւ առ Աստուած իր ունեցած մեծ եւ ուղիղ հաւատով միշտ իր անձը քաջաբար վտանգի կը դնէր Քրիստոսի հօտին համար):

«Որ ի դառնարեւր եւ չարալլուէ ժամանակիս մինչ զի աշխարհք աշխարհօք եւ ժողովուրդք ժողովրդօք ի սով ի սուր եւ ի գերութիւն վարեցաւ, սա շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ պահէր ի խաղաղութեան զաշխարհ իւր եւ զգաւաւ, այլ եւ բարեպաշտութեամբն իւրով յԱստուած զօրացեալ հերքէր զհոյս հաղարածին ծննդոցն եւ անօրինաց սեռիցն, բազում անգամ յաղթեալ Սուլտանին Հոռոմոց եւ առեալ զամուրս նորա զանձառչլին Մուստաս եւ զՄանիաւնն եւ զԸսիկի, եւ զայլս բազում զոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միոջէ, որ եւ յասմ ամի առ նա եւ զամուր զղեակին զհոյսակապ եւ զյականաւորն Պեհեանի, որ օր ի եւ եւ էր ամսեանն հոկտեմբերի, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ զյոյով տեսակ առաքիւնութեան յինքն հաւաքեալ բերէր, զողորմածութեան, զարդարդատողութեան, զեկեղեցւոյ շինութեան, եւս առաւել եւ զհաստատելն ի վերայ ուղիղ հաւատոյ եւ առաքելական վիճի: Ուստի եւ բարի շառաւիղ եւ ազատորդին իւր ծիրանածինն պարոն Լեւոն, հօրն նմանեալ վարուց, ի նմանէ ուսեալ՝ լինէր բարեպաշտօն աստուածասէր եւ երկիրդած յԱստուծոյ, սիրող ճշմարտութեան եւ ատեցող անիրաւութեան. որ եւ ըստ յոքունց բարեաց ի նմանէ զօրծեւոյց յաւել ի վերայ եւ ստացաւ ի գիրս սուրբ զմատենանս այս սրբոյ աւետարանիս, զարգարեալ ոսկւով սրբով եւ երանգ երանգ գունովք, հրաման տուեալ իմոյ անարժանութեանս Թորոսի մականունն Ռաւսին կոչեցելոյ, առնել զայն, որ եւ ըստ կարի իմոյ յանգ հանի Աստուծով զհրամանն նորա, եւ աղաչեմ զամենեւին որ հանդիպիր տնա եւ որք ժողովուրդք

(1) Կիլիկեան աշխարհին մուտքին մօտ գտնուող:

զսա եւ որք աւգտիք ի սմանէ զինչ եւ իցէ ար-
դեամբք՝ յիշել աղօթիւք ի Տէր զարժանաւորն
ամենայն բարեաց յիշատակի, զաստուածասէր
եւ զբարեպաշտ արքայն Հեթում, եւ զաստուա-
ծապարգեւ որդիսն իւր զծիրանածին պարոնն
Լեւոն ստացող լուսադարդիս եւ զհայրազատ
եղբայրն իւր զբարի համբակ (բարեհամբալ?)
պարոնն Թորոս եւ զբարեաէր քորսն իւրեանց:
Ազաչեմ յիշել եւ զարբահողի եւ զառաքինաջան
եւ ողջախոհ մայրն իւրեանց Զապիլ Թագուհի
զուստր մեծին Լեւոնի արքայի եւ զամենայն
նախնի նահապետութիւնս իւրեանց որք են առ-
թողք եւ զբաւողք նահանգիս Կիլիկեցոց եւ ե-
րախտադործք Հայաստանեայցս սեռից եւ ան-
ուանեալ կոչին Ռուբինեանք: Յիշել ազաչեմ եւ
զթագաւորահայրն պարոն Կոստանդին արքա-
համեան հաւատօքն ծաղկեալ, ուստեօք եւ
դստերօք եւ ամենայն զարմիւք, որոց ննջեցե-
լոցն հանգիստ եւ ողորմութիւն պարգեւեցէ
Քրիստոս Աստուած եւ զանճառ երկնից արքա-
յութիւնն... Յերեսս անդեալ յոքնամեղ ծա-
ռայս Ռաւլին ազաչեմ յիշել զիս եւ զծնողսն
իմ եւ զուսուցիչսն իմ եւ Աստուած զձեզ յիշեցէ
յիւր արքայութիւնն եւ ի փառս, ամէն»:

(Այս դառնաբեր ու չարալուկ ժամանա-
կիս մէջ, մինչդեռ աշխարհներ ու ժողովուրդ-
ներ սովի, սուրի եւ գերութեան մատուցան,
ասիկա (Հեթում Բագաւոր) շնորհովն ու ողոր-
մութեամբն Աստուծոյ իր աշխարհն ու գաւառը
խաղաղութեան մէջ կը պահէր, այլ եւ Աստու-
ծոյ հանդէպ իր բարեպաշտութեամբը զօրա-
ցած՝ կը վանէր Հագարացի ցեղերու ծնունդ-
ներուն եւ անօրէն ազգերուն հոյեբը, շատ ան-
գամ կը յաղթէր Հռոմէներու Սուլթանին եւ կը
գրաւէր անոր ամրութիւնները՝ անմատչելի
Մուստասը, եւ Մանիոնը, եւ Ըսիկին, եւ ուրիշ
շատ տեղեր գործարկ չկայ հոս մէկիկ մէկիկ
յիշել, եւ որ այս տարի առաւ նաեւ ակամաւոր
եւ հոյակապ Պեհեսնիի ամուր դղեակը հոկ-
տեմբեր ամսուն 25րդ օրը, եւ ոչ այսչափ մի-
այն, այլ եւ իր վրայ կը հաւաքէր առաքինու-
րեան շատ մը ձեւերը, ողորմածութիւն, ար-

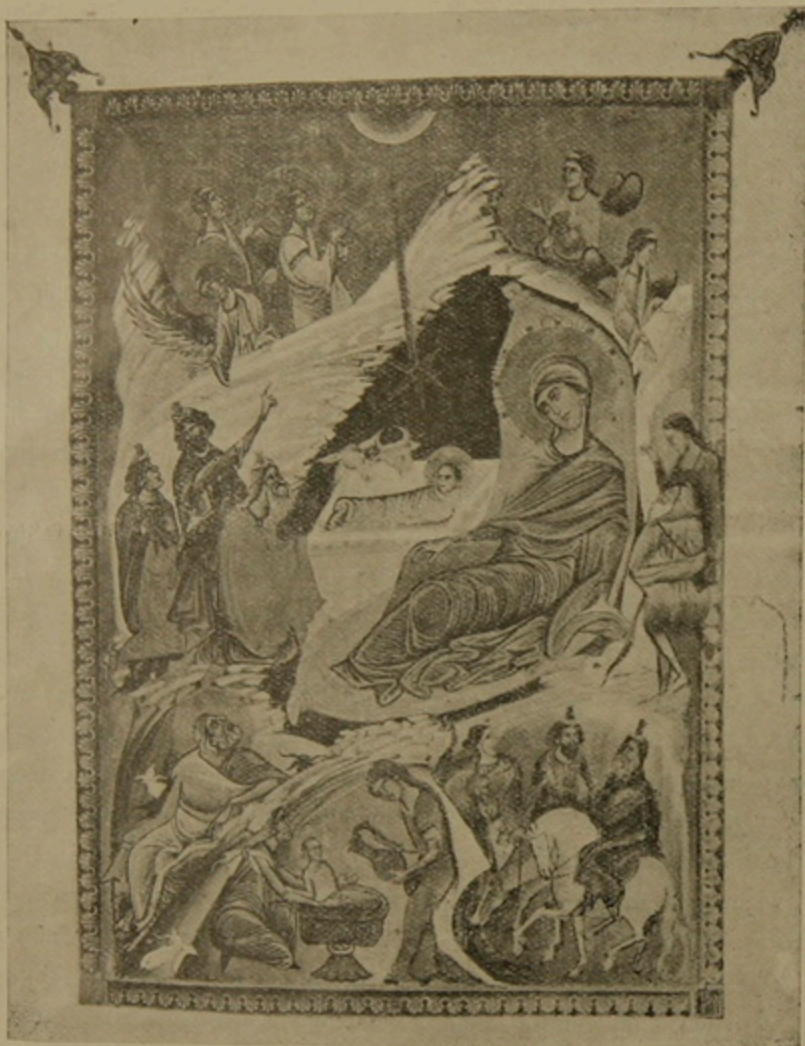
դարադատութիւն, եկեղեցաշինութիւն, եւս
առաւել՝ ուղիղ հաւատքի եւ առաքելական վե-
մի վրայ հաստատ կենալը: Ուստի եւ իր բարի
շառաւիղ ազատարդին ծիրանածին պարոն Լե-
ւոնը, հօրը վարքին հետեւելով, անկից սոր-
վելով կ'ըլլար բարեպաշտ, աստուածասէր ու
երկիւղած, նշմարտութիւնը սիրող եւ անիրա-
ւութիւնն ատող, որ եւ իր գործած շատ մը բա-
րիքներուն վրայ ուրիշներն ալ աւելցուց եւ
ստացաւ իր սուրբ գրքերուն շարքին մէջ այս
սուրբ աւետարանը, զուտ ոսկիով ու երանգ
երանգ գոյներով զարդարուած, հրաման տալով
անարժանիս, Ռօսլին մականունն կրող Թորո-
սիս՝ յօրինել այդ ծաղկումը, եւ ես իմ կարո-
ղութեանս չափով անոր հրամանը Աստուծոյ
օգնութեամբ կատարեցի. ու կ'աղաչեմ ձեզմէ
ամենեւէ, որ ասոր պիտի հանդիպիք եւ որ ա-
սիկա պիտի ժառանգէք եւ ասկից պիտի օգտը-
ւիք ոեւէ միջոցով, որ յիշէք Տիրոջ ուղղած ձեր
աղօթքներուն մէջ՝ ամէն բարի յիշատակու-
րեան արժանի աստուածասէր ու բարեպաշտ
Հեթում Բագաւորը, եւ իր աստուածապարգեւ
որդիները՝ ծիրանածին պարոն Լեւոնը, լուսա-
զարդ մատենիս ստացողը, եւ անոր հարա-
գատ եղբայր բարեհամբալ պարոն Թորոսը եւ
իրենց բարեսէր հոյրերը: Կ'աղաչեմ որ յիշէք
նաեւ իրենց սրբաւոգի առաքինաջան եւ ողջա-
խոհ մայրը Զապիլ Բագուհին, մեծն Լեւոն
արքային դուստրը, եւ անոնց բոլոր նախնիք-
ները որ գրաւողներն են Կիլիկեան նահանգիս
եւ երախտաւորներն են Հայաստանեայց ժողո-
վուրդիս եւ կը կոչուին Ռուբինեանք: Կ'աղա-
չեմ որ յիշէք նաեւ Բագաւորահայր պարոն
Կոստանդինը՝ արքայապետն հաւատքով ծաղ-
կած, իր մանչ ու աղջիկ գաւակներով ու բոլոր
ազգականներով, որոնց ննջեցեալներուն Քրիս-
տոս Աստուած քող պարգեւէ հանգիստ եւ ո-
ղորմութիւն եւ երկնքի աննառ արքայութիւն...

«Բագամեղ ծառայս՝ Ռօսլին՝ երեսանկ-
եալ կ'աղաչեմ որ յիշէք զիս ալ եւ ծնողքս եւ
ուսուցիչներս, ու քող Աստուած ձեզ յիշէ իր
արքայութեան ու փառքին մէջ, ամէն»):

Իսկ միւս ձեռագիրը (գրուած 1272ին) որ «Արքայական Աւետարան» անունով նշանաւոր է Երուսաղէմի վանքի հաւաքածոյին մէջ (թիւ 2563) ունի մէկ քանի յիշատակարան, զոր գրած է ոչ թէ նկարազարդող Թորոսը, այլ գե-

կցորդ և գրանից ընկեր, նաեւ թագակից երա- նուհւոյն Կեոանի, երկար ժամանակաւ աշ- խարհալարել զթագաւորութիւնն իւր արդար իրաւամբք, և յետ աստի ելից ընկալցի զերկ- նային խորանան՝ թագաւորել ի նմա ընդ սըր-

Մնունդ Փրկչին, մանրանկար Թորոս Ռօսլինի

ղաղբող Աւետիսը: Վերջացնելու համար վկա- յութեանց այս շարքը, կ'արտադրեմ հոս ամ- բողջութեամբ այդ յիշատակարաններուն ըն- դարձակագոյնը, որ շատ մը տեսակէտներով շահեկան, կարեւոր ու գեղեցիկ էջ մըն է:

«Յիշել աղաչեմ առաջի զենման անարատ զառնն Քրիստոսի զամենայն բարեձեւու- թեամբ զարդարեալ զԱրքայն Հայոց, զկենաց

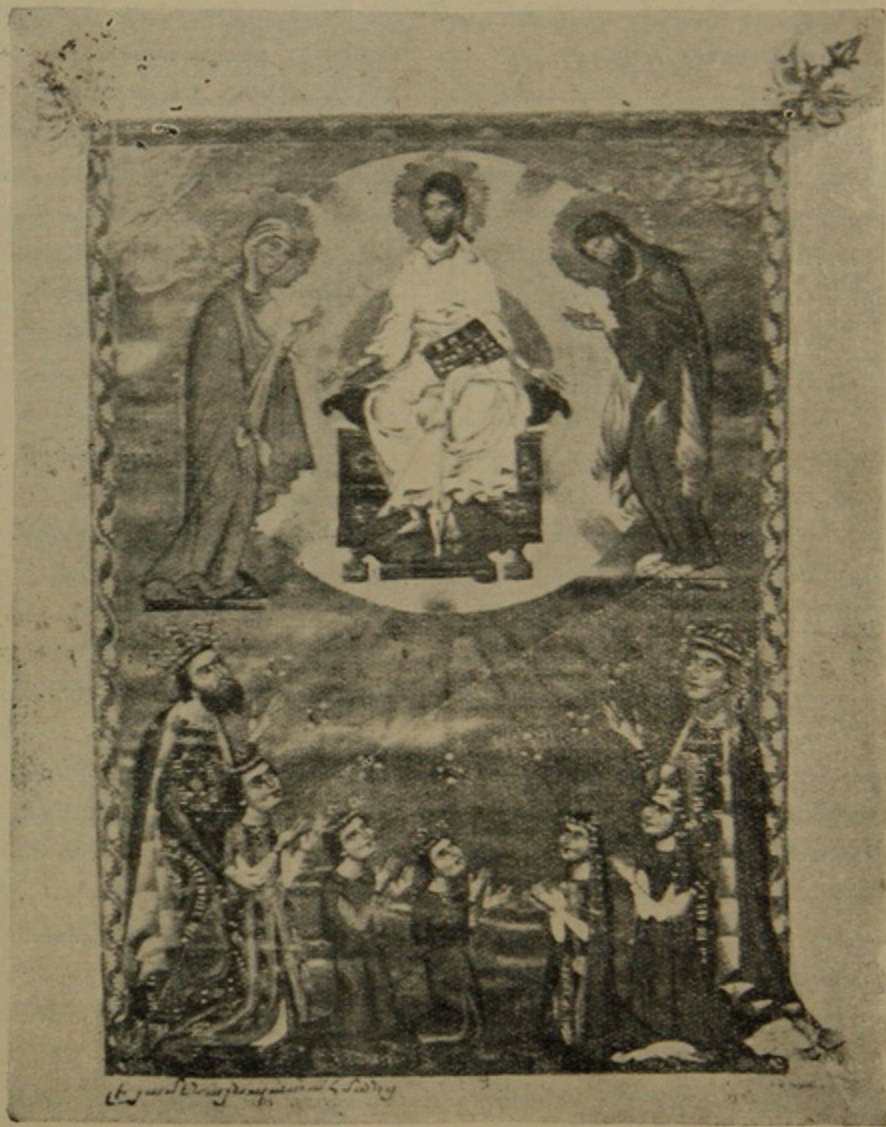
րոց թագաւորաց թէոգոսի և Կոստանդիանոսի: Նաեւ զծիրանածին որդեակն: Իւրեանց զՀե- թում զի հասցէ ի չափ հասակի կատարման, և աջն աստուածային ի վերայ սորա լիցի, ի նըս- տել ի տան, և ի գնալ ի ճանապարհի, ի ննջել և ի յառնել: Ժառանգել զթագն հայրենի, և կեցեալ ըստ արինացն Աստուծոյ վարժեալ զրովք աստուածայնովք և զինուք սպառազի-

Նեաւք յաղթող լինել ի վերայ թշնամեաց խա-
չին Քրիստոսի:

«Ընդ յիշատակելովքս աղաչեմ յիշել առա-
ջի Քրիստոսի Աստուծոյ զանգրանիկ զուսար

ունայնութեան, զոր ոչ վայելեաց, վասն զի
ստնդեայ գոյով, ընկալցի զանթառամ փառաց
սրտակն, եւ զզգեստն անկողոպուտ լոյսն մշտըն-
ջենաւոր:

Ռուբինեան Լեւոն Գ. քազաւորը,
իւր կիներ Կեռան եւ զաւակները
(Արքայական Աւետարանէն)

սոցա Զապիւ գիտիսեալն ի Քրիստոս, զի ընկալ-
ցի զսա ի կենդանեացն իւր խորանս, պայծա-
ռացեալ լապտերաւք մուծանել յառազաստն
ընդ խմաստուն կուսանսն:

«Դարձեալ յիշման արժանի սունիցէք եւ
զերկրորդ քոյր սորա զՍիպիլ զննջեցեալն
ի Քրիստոս, զի փոխանակ զգալի վայելմանցս

«Ոնդրելով եւ զայս եւս ի Քրիստոսէ յա-
ռատաձիր պարգեւատուէն, զի զկենդանի քոր
սոցին սղահեցէ անվրդով, նաեւ երկար ժա-
մանակաւք տալ զսա հաւր եւ մաւրն ընուլ եւ
փարատել զսուղ տրտմութեան, զոր ի ծնըն-
դոց իւրեանց ընկալան:

«Վասն որոյ աղաչեմ զդաս սրբազանից

զվախելոգքը սրբոյ աւետարանիս, նաեւ զպատահեալ տեսողք սորա, առնուլ ի մտի զբան վարդապետութեանն Քրիստոսի որ ասէ խնդրեցէ՛ք եւ տացի ձեզ, հայցեցէ՛ք եւ զըտջիք: Խնդրեցէ՛ք ի յԱստուծոյ ի հասարակաց կենաց տուողէն, զի զգեոարոյս որդեակն զկոչեցեալն Թորոս, զմխիթարութեան որդին, որ այժմ տուեալ եղեւ սղարդեւք աստուածային, առնուլ զհասակ երիտասարդական եւ հասանիլ մինչեւ ի խորին ծերութիւն. զաւրութեամբ հզաւրին զաւրացեալ եւ առաւել քան զառաւել մեծացեալ, ընդ զտեղ նախնոյն իւրոյ զՄեծն Թորոսի, ընդարձակել զաշխարհս Հայոց, առնուլ զվրէժս քրիստոնէից ի Քաննասարայ. նրկուն լիցին ի սրոյ զորա բնակեալքն ի յեղիպտոս: Այնպէս փառաւոր լիցի յաստուածայնութեամբ յաշխարհի, իբր զարեգակն ծագեալ, նուազեցուցանել զլոյս ճրագաց:

«Աղաւթս ձիգս մատուցանել առ Աստուած, մանաւանդ յիշմամբ եւ սրտահառչ ողորմ զաղբիւրն յորդառատ զմայրն իմաստութեան զերախտաւորն Հայաստանեայցս զԱրքայն Հեթում, որով սոքայքս յառաջ ածան: Զի այնչափ սիրեաց զքրիստոնեայս եւ զեկեղեցիս Հայաստանեայց մնալ հաստատուն, մինչ զի զանձն իւր եղ ի մահ ըստ անգամ: Կեցեալ սորա բարեպաշտութեամբ եւ ուղղութեամբ թագաւորութեանն, կատարեալ զընթացս իւր փոխեցաւ ի Քրիստոս: Տացէ սմա Աստուած փոխանակ անցականիս գոհանց թագաւորութիւնս, ասելով սմա. Մառաշ քարի եւ հաւատարիմ, ե՛կ մուտ յուրախութիւն Տեառն քո: Լիցի սա թագակից եւ պատկակից սրբոց թագաւորացն, վալելի եւ թագաւորել յերկնային քաղաքն ի վերինն երուսաղէմ:

«Զողորմածն, զհեղանազն բարերարոյ, զաղբատաէրն, զբաղմարաշին, զլցեալն ամենայն բարութեամբ, զճշմարիտ ժառանգն Հայաստան աշխարհիս Զապիլ թագուհի զհանգուցեալն ի Քրիստոս, յիշեցէք յաղաւթս մաքուրս, զի եւ սա ըստ անգամ հոգեբարձութեամբ նախախնամեաց զաշխարհս, նաեւ զեկեղեցիս

եւ զվանաւրայս: Եւ ի վերայ ամենայն բարեացն զոր զործեաց, յաւել եւ զայս զի ետ Հայաստան Աշխարհիս ժառանգ, զի ոչ չըջեցաք անտէրունչս եւ կամ վարատեալս, այլ զբնակութիւնս մեր ընկալաք: Տացէ սմա Աստուած սեփական հայրենիք զգրախոն եղեմական, զուարճանալ եւ բարգաւաճել ընդ Հեղինեանն եւ ընդ այլ սրբոց թագուհեացն:

«Յիշել աղաչեմ ի միշտ զենեալ եւ անմահ կենդանւոյն զենումն, զմեծ զաւրականն Քրիստոսի, զքաջ սպառազէնն, զարին ողջամիտ, զգեղունիչն քաջակորով, զարեամբ նահատակեալն զԹորոս որդի սոցին, որ սրախողխող եղեալ ի Մատի. վասն զի մեծ եւ անպատմելի օճիրս զործեաց յանաւրինացն զաւրս, ընդ որ մախացեալ սրախոց եւ կտտամահ արարին յորով նիդակակցաւք համադնէիւք նորին, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ: Անուն նորա ի զպրութիւն կենաց զրեացի. զի անսուրբ եւ ամբարիշտ ձեռաք նուիրեցաւ ընդունելի պատարագ Աստուծոյ Հաւր ի հոտ անուշից ի վերայ խաչին սեղանոյ: Յորս հաճեցի Տէր իբր յԱբելին, ի Նոյին եւ յԱբրահամուն բոլորապտուղ զոհ. այո՛, ամէն: Որ թէպէտեւ հաճոյ գտաւ Աստուծոյ սակաւ աւուրբք, եւ կատարեալ քան զբաղմամեայն. զի ցանկալի էր Տեառն անձն նորա. վասն այնր ի միջոյ մեղաւորացս փոխեցաւ անաղաւտ լապտերաւք, զի մի մըռայլ ինչ նսեմութեան զճաճանչ նշողից նորա մզտացուցէ: Եւ այժմ թագապանեալ ընդ համասեռն ինքեան զեղապարէ, զեռահիւսեակն նուազ երիցն եւ միոյ Տեառն մատուցանէ, սփոփութիւն իւրայոցն անմխիթար սրտից խնդրելով, զերեաց դա՛րձ, կապելոց արձաւորմն, կորուսելոց զի՛ւտ, վարատելոց եւ աստանդելոց կաղզուրո՛ւմն եւ խաղաղութիւն:

«Ընթերցողք այսմ մատեան աստուածաբան աւետարանիս, զսոյնս բառնալ ի ձեռս, խնդրել ի Քրիստոսէ, միջնորդութեամբ սորին. զի միշտ զաւգուտն մեր եւ զհաճոյն իւր տնաւորինեաց թագաւորութեանս մեր, ներել եւ անորակալ լինել յանցանաց մերոց, եւ մի ըստ

մեզս մեր տալ մեզ, այլ ի մեզս եւ յանաբնութիւնս վերականգնու իւրազին ծառայիցս լիցի, եւ յիշողացդ եւ յիշելոցս Տէր ողորմեսցի:

«Այլ եւ զեղկելիս զԱւետիս զբիշ յիշել յազաւթս մի մոռանայք: Ո՛վ աստուածապարզ եւ սրբասնեալ քահանայք, որք յայսմ աստուածախառն մատենիս խրատանայք եւ յոսկիանկար ծաղկոց եւ պատկերացս բարդաւածիք, զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՊարոն Կոստանդին զտէր Լամբրունին, զմեծ հայր բարեպաշտուհոյս Կեռանի, յիշեցէք յազաւթս, զի տացէ նմա Աստուած հանգիտտ յանսպառ կեանսն՝ զասակցելով սրբոց իշխանացն, որք վասն Քրիստոսի նահատակեցան, զի ազգայնովք ընդ իր զոյ նմա եւ հարապատուութեամբ զերթվերոյ, որ զի Մեծին Հեթմոյ Աւետաւանիսի, եղբար Տեառն Ներսէսի եւ աստիճանաւ պատուեալ, զի են թագադիրք թագաւորութեանս Հայոց, զի շնորհեսցէ նմա Աստուած թագ արքայական, բրարիոն պսակ ի գլուխ նորա, եւ փոխանակ անցականիս թագաւորեցնելոյ, ընկալցի ի Քրիստոսէ թագաւորութիւն մշտնջենաւոր:

«Ի թուարեւութեանս Հայոց ԶԻԳ (1274) յամսեանն մայիսի հնգետասան աւուրն յԱստուած փոխեցաւ Ընդիւրն որդի Երանուհոյս Կեռանի, եւ Էթող սուգ մեծ, զի յոյժ զեղազարդեալ էր տեսակով, ընդ որս եւ զուք ցաւակից զոլով, սրբերամ զասք, յազաւթս յիշատակել զստորեկայն զայն, զի ընդ անմեղ մանկունսն, որ Աստուծոյ Հաւր նուիրեցան, զասակցեսցի եւ սփոփանս հաւրն եւ մաւրն արասցէ ի խոր տրտմութենէն ազատիլ:

«Յազաւթս յիշել աղաչեմ զՍմբատ միութարութեան որդեակ սորա, որ ծնեալ եղև յետոյ մահուանն Ընդիւրնի, երկար ժամանակաւ վայելել ի տես սորա, խնդալ ի տուրս աստուածային, զի ոչ Էթող թերի զտեղի, զոր առ իւրն տարաւ: Այլ եւ մաղթանս առ Աստուած մատուցուք, զի զգեաւորոյս քոր սորին Զապիլ պահեսցէ Աստուած անվրդով երկար ժամանակաւ մնալ սմա, զի յոյժ սիրեցեալ եղև յաչս հաւրն եւ մաւրն:

«Սրտի մտաւք ազաւթս արարէք եւ միւս այլ քաւր սոցին Զապիլի, որ է ամաց երբորդի, կալ յաստիս երկայն աւուրբք, հասանել ի չափ հասակի, բարիոք աշխարհալարիլ, սըրբամիտ եւ ողջախոհ մարմնով տալ փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն:

«Ո՛վ եղբարք, խնդրեցէք յազաւթս ձեր զստորեկայ տղայքս Արքայուհոյն, զԿոստանդին, զՆերսէս, զԱւշին, եւ զԸնդիւրն, մնալ անսասանելի յամենայն պատահմանց»:

(Կ'աղաչեմ որ յիշէք անարատ գառին Քրիստոսի զեմման առջեւ՝ ամէն բարեմասնութիւններով զարդարուած Հայոց քազաւոր Լեւոնը, կեանքի կցորդն ու խօսքի ընկերն ու նաեւ քազակիցը երանուիի Կեռանին, որպէս զի երկար ժամանակ վարէ իր քազաւորութիւնը արդար իրաւունքներով, եւ այս աշխարհէն ելլելէն յետոյ երկնային խորաններուն մէջ քազաւորէ թէոդոս եւ Կոստանդիանոս սուրբ քազաւորներուն հետ: Նաեւ իրենց ծիրանածին որդեակը Հեքումը, որպէս զի կատարեալ տարիքի հասնի, եւ աստուածային աջն անոր վերայ ըլլայ՝ տան մէջ նստած ու համբան քալած միջոցին, քնացած ու արքնցած առեմ. ժառանգէ հայրենի քազը, եւ Աստուծոյ օրէնքներուն համեմատ ապրելով, աստուածային գրքներով եւ սպառազէն զէնքներով մարգուած՝ յազքող ըլլայ Քրիստոսի խաչին քշնամիներուն:

Կ'աղաչեմ որ այս յիշատակուածներուն հետ յիշէք նաեւ անոնց անդրանիկ դուստրը Զապիլ՝ որ հանգեաւ ի Քրիստոս, որպէս զի Ան զինք ընդունի իր մշտակեցողան հոգիներուն խորաններուն մէջ եւ կարենայ պայծառ լապտերներով հոն մտնել իմաստուն կոյսերուն հետ:

Դարձեալ յիշման արժանի ընէք ասոր երկրորդ քոյրը Սիպիլ որ ննջեց ի Քրիստոս, որպէս զի աշխարհական ունայն վայելիքներուն տեղ՝ գոր չվայելեց, վասն զի ստեղծաց էր դեռ, անքառամ փառքի պսակն ընդունի եւ անկողնապտեղի զգեստը՝ լոյսը մշտնջենաւոր:

Սա եւս խնդրեցէ՛ք առատաձիւր պարգեւա-
տու Քրիստոսէն, որ ասոնց կենդանի բոլոր
անվրդով պահէ, շնորհէ՛ որ ան երկար ժամա-
նակ հօրն ու մօրը մնայ եւ փարատէ անոնց
տրտմութեան սուգը զոր անոնք իրենց (մե-
ռած) գաւակներէն ունեցան:

Ուստի կ'աղաչեմ ձեզ, սրբազաններ, որ
պիտի վայելէ՛ք այս սուրբ աւետարանը, նաեւ
դուք որ պատահեաւք պիտի տեսնէ՛ք գայն, որ
մտերմիկ պահէ՛ք Քրիստոսի վարդապետու-
թեան այն խօսքը թէ՛ խնդրեցէ՛ք եւ պիտի
տրուի ձեզի, հայցեցէ՛ք եւ պիտի գտնէ՛ք: Խնդ-
րեցէ՛ք Աստուծէ՛, ամենիկն կեանք տուողէն,
որպէս զի դեռարոյս որդեակը, Թորոս կոչ-
ուած, միօրայնութեան որդին, որ այժմ տըր-
ուեցաւ աստուածային պարգեւ, երիտասար-
դական հասակի ժամանէ ու մինչեւ խոր ծե-
րութեան հասնի, հզօր գորութեամբ զօրանա-
լով ու եւս քան զեւս մեծնալով, իր նախնայն
Մեծն Թորոսի տեղը բռնէ, ընդարձակէ Հայոց
աշխարհը, Քրիստոնեաներու վրէժն առնէ Քա-
նապէտէն, անոր սուրէն թող նկուն ըլլան ե-
զիպտոս բնակողները. այնպէս թող Աստուծ-
մով փառաւոր ըլլայ աշխարհի մէջ ինչպէս արե-
գակը որ կը ծագի եւ նրագներուն լոյսը կը
նուազեցնէ:

Երկայն աղօթքներ մատուցէ՛ք Աստուծոյ,
սրտահառաչ ողբով յիշելով աղբիւրը յորդա-
նատ, մայրը իմաստութեան, Հայաստանեայցս

Ի Թորոս պաշտոնային

Հեռում Ա. Թագաւորին ստորագրութիւնը

Երախտաւորը՝ Հեռում Արքան, որմէ ասոնք
յառաջ եկան: Վասն զի այնչափ սիրեց Քրիս-
տոնեաներուն ու եկեղեցիներուն հաստատուն
մնալը, որ մինչեւ իսկ բազում անգամ իր ան-
ձը ասոր համար մահուան վտանգի ենթարկեց:
Ապրելով բարեպաշտութեամբ եւ բազաւորու-
թիւնը ուղղութեամբ վարելով, իր կեանքի ըն-
թացքը լրացուց ու հանգեաւ ի Քրիստոս: Թող

Աստուած անոր տայ անցաւոր բազաւորու-
թեան տեղ անանց բազաւորութիւնը, ըսելով
անոր՝ Ծառայ բարի եւ հաւատարիմ, եկուր քու
Տիրոջ ուրախութեան մէջ մտիւր: Թող ան ըլ-
լայ բազակից ու պսակակից սուրբ բազաւոր-
ներուն, վայելէ երկնային քաղաքն ու բազա-
ւորէ վերին երուսաղէմին մէջ:

Ողորմած, հեզանագ, բարեբարոյ, աղիւ-
տասէր, բազմաբաշխ, ամենայն բարութեամբ
լեցուած, Հայաստան աշխարհի նշմարիտ ժա-
ռանգը՝ Զապիլ Բագուիին որ հանգեաւ ի Քրիս-
տոս, յիշեցէ՛ք մահուր աղօթքներու մէջ, վասն
զի ան ալ բազում հոգատաճութեամբ նախա-
խնամեց մեր աշխարհը, ինչպէս եւ մեր եկեղե-
ցիներն ու վանքերը: Եւ այն բոլոր բարիքնե-
րուն վրայ զոր գործեց, աւելցուց եւ սա՛ որ
Հայաստան աշխարհիս տուաւ ժառանգ, որով
անտէրունչ կամ վարատական չըջեցանք, այլ
մեր բնակավայրն ունեցանք: Թող Աստուած
անոր տայ եղեմական դրախտն իբր սեփական
հայրենիք, որ հոն գուարանայ ու բարգաւա-
նի Հեղինէներուն եւ այլ սուրբ բազուիներ-
ուն հետ:

Կ'աղաչեմ որ յիշէ՛ք միշտ զենուած եւ ան-
մահ Ապրողին զենման առջեւ, մեծ զօրականը
Քրիստոսի, սպառազէն քաջը, ողջամիտ արին,
քաջակորով զեղուողը, արիւնաներկ նահա-
տակուած ասոնց որդին Թորոսը, որ սրախող-
խող եղաւ Մատի մէջ, վասն զի մեծ եւ ան-
պատմելի վնասներ հասցուց անօրէններու
գործերուն, որուն վրայ՝ մախանֆով սրա-
խոց եւ կտտամահ ըրին զինքը իր շատ մը նի-
գակակից համագգիներուն հետ. անոր յիշա-
տակը թող օրհնուի: Անոր անունը կեանքի
դպրութեան մէջ թող գրուի, վասն զի անսուրբ
եւ ամբարիշտ ձեռքերով նուիրուեցաւ ընդունելի
պատարագ Հայր Աստուծոյն՝ անուշահոտ
բուրմամբ զենուելով խաչի սեղանին վրայ:
Թող Տէրը հանի անոր՝ ինչպէս Աբելի, Նոյի,
Աբրահամու բոլորապատու գոհին. այո՛, ամէն:
Ան՝ թէն քիչ ապրելով՝ հանոյ եղաւ Աստուծոյ,
աւելի կատարեալ էր քան քաղմամբայ ապրող-

ները, վասն զի անոր անձը ցանկալի էր Տիրոջ, անոր համար՝ մեղաւորներուն մէջէն ան փոխեցաւ երկինք՝ անաղօտ լապտերներով, որպէս զի նսեմութեան մօայլը անոր նշոյլներուն նախանշումը չմոռացնէ: Ու հիմա, իր համասեմներուն հետ թագապնուած, կը գեղապարէ, եռահիւս նուագը երեք ու մէկ Տիրոջ մատուցանելով ու իրեններուն անմխիթար սրտին խնդրելով սփոփանք, զերիներուն դարձ, կապեալներուն արձակում, կորուսեալներուն փրկութիւն, վարատականներուն ու աստանդակներուն կազդուրում ու խաղաղութիւն:

վերոյ, որդի Մեծն Հերում Սեւաստօսիոսի, Տէր Ներսէսի եղբօր, աստիճանով պատուած, վասն զի թագադիրներն են Հայոց թագաւորութեան, բող Աստուած անոր շնորհէ թագ արքայական, բրաբիոն պսակ դնէ անոր գլուխը, եւ փոխանակ անցաւոր թագաւորութեան՝ Քրիստոսէն ընդունի թագաւորութիւն մըլտնջեմաւոր:

Հայոց թուականի ԶԻԿ (1274) մայիս ամսու 15ին, առ Աստուած փոխեցաւ Ընդփէն (Ռուբէն) որդի երանուելի կեռանին, եւ թողուց մեծ սուգ, վասն զի շատ գեղազարդեալ էր

Փրկեալ Թագաւոր Հայոց

Ռուբինեան Լեւոն Գ. թագաւորի ստորագրութիւնը

Ընթերցողներ այս աստուածաբան աւետարան մատեանին, ասիկա ձեր ձեռքներուն վերայ բարձրացուցէք եւ խնդրեցէք Քրիստոսէն՝ ասոր միջնորդութեամբ, որ մեր օգուտին ու իր հաճոյքին համեմատ տնօրինէ մեր թագաւորութեան մասին, ներէ եւ անոխակալ ըլլայ մեր յանցանքներուն, ու մեր մեղքներուն համեմատ չտայ մեզի, այլ մեզի՝ իր ձեռքով գնուած ծառաներու՝ մեր մեղքներուն և տնօրէնութեանց մէջ վերակացու ըլլայ, եւ յիշողներուդ ու յիշուածներուս բող Տէրն ողորմի:

Այլ եւ մի մոռնաք ձեր աղօթքներուն մէջ յիշել զիս, եղկելի գրիչս՝ Աւետիս: Ո՛վ աստուածազարդ եւ սրբասնեալ քահանաներ որ այս աստուածախօս մատեանով կը հրնուիք եւ այս ոսկեակար ծաղկումներով ու պատկերներով կը պարարուիք, ձեր աղօթքներուն մէջ յիշեցէք ի Քրիստոս Լամբրունի տէր Պարոն Կոստանդինը, մեծ հայրը բարեպաշտուելի կեռանին, որպէս զի Աստուած անվայսնան կեանքին մէջ հանգիստ տայ անոր՝ դասակից ընելով զայն սուրբ իշխաններուն որ Քրիստոսի համար նահատակուեցան, վասն զի իր ազգատոհմով ընտիր էր ան եւ հարազատութեամբ գերի-

տնաւով, որուն համար եւ դուք ցաւակից ըլլալով, սրբեբաւ խումբեր, ձեր աղօթքներուն մէջ յիշատակեցէք այդ ստոյգիացը, որպէս զի անմեղ մանուկներուն՝ որ Հայր Աստուծոյ նուիրուեցան՝ դասակից ըլլայ եւ հօրն ու մօրը խոր տրտմութիւնը փարատող սփոփանք մը տայ:

Զեր աղօթքներուն մէջ կ'աղաչեմ որ յիշէք Սմբատը, մխիթարութեան որդին, որ Ընդբենին մահուրէնէն յետոյ ծնաւ, երկար ժամանակ (իր ծնողքը) վայելին անոր տնաքը, ու այս աստուածային տուրքով ուրախանան, որովհետեւ Ան պարապ չձգեց տեղն այն մանկիկին զոր առաւ իրեններուն մօտ տարաւ: Այլ եւ մաղթանքներ մատուցանեմք Աստուծոյ, որ ասոր դեռաբոյս բոյրը Զապիլը պահէ անվրդով երկար ժամանակ, վասն զի ան շատ սիրելի եղաւ հօրն ու մօրը:

Սրտանց աղօթք ըրէք նաեւ ասոր միւս բրոջ՝ Զապիլին, որ երեք տարեկան է. բող ան երկար տարիներ ապրի այս աշխարհիս մէջ, հասուն տարիքի հասնի, բարոք կենցաղաւարէ, սրբամիտ եւ ողջախոհ մարմնով փառք տայ ամենասուրբ երրորդութեան:

Ո՛վ եղբայրներ, խնդրեցե՛ք ձեր աղօթքներուն մէջ որ Բագուհուն կարնկեր տղաքը՝ Կոստանդին, Ներսէս, Օշին եւ Ռուբէն, ամէն պատահումներէ անսասանելի մնան):

Այս արդար մեծարանքները մեր արուեստին ու գրականութեան, մեր ամբողջ մշակոյթին զարգացման սրտադին ու առատօրէն աջակցող մեկենասներու ուղղուած, դեռ ափ մը նմուշներ են միայն բազմաթիւ այսօրինակ վկայութիւններէ որ մեր անցեալէն մեղի կուգան եւ ցոյց կուտան սերտ գործակցութիւնը զոր դարերու ընթացքին ունեցեր են մեր մէջ զիբքի եւ իշխանութեան մարդիկն ու մտքի մարդիկը: Մենք ալ կը միանանք այդ վկայութիւնները շարադրողներուն եւ կը բաժնենք իրենց շնորհապարտ զգացումը այդ ազնիւ մեկենասներուն հանդէպ: Ժողովուրդի մը մեծագոյն երախտագիտութիւնը կ'երթայ անշուշտ մտքի մարդոց, անոնց որ կը ստեղծեն արուեստի ու գրականութեան դարձերը որոնք ազդեցութիւն ու տեսական պարծանքն են. բայց անոնց քով՝ անհնար է նաեւ չմեծարել այն դադափարապաշտ, գեղապաշտ ջոջերը որ պահպաններ են հայրենիքն ու ազգը՝ որպէս զի անկից ելլեն տաղանդներ ու կարենան ծաղկիլ եւ որ օգնեն եւ այդ տաղանդներուն, մղեն եւ զանոնք եւ զօրացուցեն՝ որպէս զի տան իրենց պտուղները ազգին:

Այդ ջոջերէն շատ քիչերուն զիմանկարն ունինք, եւ այն ալ շնորհիւ իրենց հովանաւորած արուեստագէտներուն նկարին կամ քանդակին (մինչ մեր հին արուեստագէտներէն ոչ մէկուն զիմանկարն ունինք զժրագգարար, անոնց համեստութիւնը անհարկի նկատած ըլլալով իրենց պատկերը դնել իրենց գեղեցիկ գործերուն մէկ անկիւնը): Այս յօդուածաշարքը եւ ուղեցի զարգարել քանի մը այդ կարգի հին զիմանկարներով(1), մեր սերունդին մե-

ծարանքը բերելու համար հայ ազգային մշակոյթի այդ վաղնջական ազնիւ պաշտպաններուն յիշատակին:

Երկրորդ ու վերջին յօդուածով մը պիտի խօսիմ նորագոյն դարերու մէջ յայտնուած մեր մեկենասներուն վրայ, որոնք այնքան բազմաթիւ չեն, ինչպէս ըսի, որքան հին ժամանակներուն երեւցածները, բայց որոնց մէջ կան մէկ քանիներ որ արժանաւոր հետեորդներ կ'զան են հին օրերու յաւագոյն մեկենասներուն:

մէկը մկրատով կտրած է վերի մասը, ու գրելովսներուն կէսը միայն կ'երեւայ. ինչ որ կը մնայ՝ արշտկուած է գմելիով կամ մկրատի ծայրով փաշուած գիծերով: Այս հրաշալի ձեռագրին ուրիշ շատ մը էջերն ալ ենթարկուած են արդէն այդպիսի վանտալական փանդումի մը, ե՞րբ, ո՞ւր, որո՞ւ ձեռքով, յայտնի չէ. նկարներէն մէկ փանին ամբողջութեամբ կըտրուած հանուած են, շատեր ալ կիսով կամ երեք քառորդով կտրատուած: Դժուար է ենթադրել որ իբր մանրանկար ծախելու համար շահադէտ անձ մը գանձնէ կտրած ըլլայ, որովհետեւ այդ պարագային՝ գանձնէ ամբողջութեամբ պիտի անջատէր ձեռագրէն կամ ամբողջ էջը պիտի փրցնէր. արդեօք վանքը զալէ առաջ, այդ ձեռագիրը մոլեռանդ մահմետականի մը ձեռք անցած է որ այդ յօշոտումներով ուզած է անարգել քրիստոնէական այդ սրբամատեանը, կամ արդեօք գո՞րծն է խելագարուած վանականի մը: Որոշ տեղեկութիւն մը չկրցան տալ ինծի այդ մասին՝ վանքը գտնուած միջոցիս: Արքայական ընտանիքին մանրանկարը, որ այնքան շահեկան է դէմքերուն նկարագրով, զգեստներուն, զարդարանքներուն ու բազմոցին նկարաւոր ծածկոյթին գրծագրութիւններով ու գոյներով, Հ. Մեսրոպ Նշանեանն է որ գտած է այդ վիճակին մէջ՝ իբր անջատ քղթի կտոր մը, ուրիշ քղթերու դէպի մը մէջ նետուած մնացած, եւ նկատելով անոր մեծ արժէքը եւ Կարսի Աւետարանին հետ ունեցած կապը, ապակիի վրայ փակցուցած է

(1) Կարսի Գագիկ Բագուհուն, իր կնոջ եւ աղջկան մանրանկարը, որուն վերաբարտադրութիւնը կուտամ այս յօդուածին հետ, դժբաղդարար շատ խեղճ վիճակի մէջ հասած է մեզի.

Սաշախն իսկոյն ըսեմ որ ներկայ բոլորին, եթէ կայ լուրջ մեկեւնս մը հայ մշակոյթին համար, իմ հայաստանի կառավարութիւնն է, որ բարոյական ու նիւթական մեթոտիկ, տեւական, կարեւոր աջակցութիւն մը կը բերէ Հայաստանի գրողներուն, գիտուններուն, արուեստագէտներուն, բանասէրներուն, ամսաթոշակ յատկացնելով անոնց, հրատարակելով անոնց աշխատութիւնները, օգնելով գրական ամսագրերու հրատարակման, մեռած ու ողջ մեծանուն գրողներու (Սայեաթ - Նովա, Արուսեան, Թումանեան, Սունդուկեանց, Պարոն-

եւ անկից ի վեր խնամով կը պահուի Մատենադարանին մէջ:

Իսկ Մլխեի Աւետարանին այստեղ վերարտադրուած այն հոյակապ մանրանկարին մէջ, որ համարաձեւ Քրիստոսը կը ներկայացնէ իր երկնաւոր գահուն վրայ բազմած, առաքելներով պաշարուած Աստուածածնին դէմքին համար՝ անհնար չէ որ արուեստագէտը նոյն ինքն մեկեւնստի Մլխե բազուկոյն դէմքին իբր օրինակ առած ըլլայ, ա՛յնքան այդ դէմքը հայկական է խորապէս ու իշխանական: Նկատելի է արդէն այդ էջին մէջ՝ բոլոր դէմքերուն բնորոշ հայկականութիւնը, նոյն իսկ Յիսուսի դէմքին, որ ա՛յնքան խնամութիւն ունի դէմքին հետ Գարեգին Սրուանձտեանց սրբազանին որ դարեր յետոյ պիտի ըլլար Վասպուրականեան Հայութեան ամենէն տաղանդաւոր գաւակներէն մին:

Այստեղ Ողորմածի շիրիմին, Լեւոն Բ-ի եւ Կոստանդին կաթողիկոսի կնիքին, Լեւոն Գ-ի եւ Հեքում Ա-ի ստորագրութեան, Լեւոն Գ-ի դրամներուն պատկերները (ինչպէս եւ նախորդ յօդուածիս պատկերներէն մէկ քանին) վերարտադրած եմ ժաֆ տը Մօրկանի *Histoire du Peuple Arménien* գրքէն, ուր ատոնք լուսանկարներու վրայէն իր ձեռքով իսկ ընդօրինակուած գծագրութիւններ են:

Եւ, Մեծարենց, Պետրոս Դուրեան, Շիրվան-զադէ, Նար-Դոս, Իսահակեան, Չարենց, Դէմիրջեան) գործերուն նոր հրատարակութեանց նախաձեռնութիւնն առնելով, Թամանեաններու, Սպենդիարեաններու, Տէր - Դեւոդեաններու, Սարեաններու եւ այլ տաղանդաւոր արուեստագէտներու հրատարակեալական, երաժշտական, նկարչական, արձանագործական աշխատութեանց միջիւ, խրախուսիչ եւ օժանդակիչ հանդիսանալով: Այդ օգնութիւնը՝ անշուշտ՝ չի տարածուիր մարդկային մտքի բոլոր արտայայտութիւններուն, ան կը տրուի՝ մասնաւորապէս գրական, իմաստասիրական, պատմական աշխատութեանց մէջ՝ որոշ ուղղութիւն ներկայացնող, կամ այդ ուղղութեան չհակասող, անոր մօտեցող գործերու. մեր հին մեկեւնս թագաւորներն, իշխաններն ու կաթողիկոսներն ալ իրենց մտքէն չէին անցընէր հաւաքըրխտոնէական հեթանոսամիտ, կամ բմբոստ, ժխտական, անաստուած, կամ տոփական հեշտամոլ գործերու օգնել: Այդ վերադարձումը, զոր չենք կրնար չբանաձեւել այդ կողմնակալութեան մասին, որ ներկայ ազատախոհ դարուն մէջ աւելի անբնական է եւ որ չի կրնար արդէն տեւական մնալ, չի կրնար սակայն մեզ արդիւնէ մեր հին մեծ մեկեւնասաններուն իրական յաջորդը նկատելէ իմ հայաստանի կառավարութիւնը. անոր հայ մշակոյթի ի նըպաստ կատարած դերը, ինչքան ալ սահմանափակ, ու տարամերժ ոգւով, մեծապէս կարեւոր է ու բեղմնաւոր՝ իբր նոր ու զեղեցիկ երկոյթ մեր ժամանակակից կեանքին մէջ. անոր համեմատուելիք ոչինչ կար նախախորհրդային Կովկասի Հայութեան մէջ, եւ ոչինչ կայ այժմ արտասահմանեան Հայութեան մէջ, ուր հայ գրականութիւնը, արուեստն ու գիտութիւնը մտաւորականներու զոհարելութեամբ ու դատանքով միայն կը պահպանուին ու կը զարգանան, ուր մեր ունեւոր գասակարգը - գրականութեան եւ արուեստի համար որոշ համակրութիւն ունեցող շատ սակաւաթիւ բացառիկ զէմքերէ գատ, - բոլորովին անտարբեր է

ազգային մշակութի գործին հանդէպ, զայն կը նկատէ չորրորդական կարեւորութիւն ունեցող բան մը, եւ ուր վերջապէս չունինք մէկ հատ կազմակերպութիւն որ իրեն որոշ նըպատակ ունենայ դրականութեան, արուեստի ու գիտութեան զարգացման լրջօրէն օգնել:

Յաջորդ ու վերջին յօդուածիս մէջ, այս էական հարցին վրայ աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ: Այս յօդուածը կը վերջացնեմ կըրկնելով ինչ որ ուրիշ յօդուածներու մէջ քանի անգամ ըսած եմ արդէն. ազգի մը մէջ, մտաւոր գործին ընդլայնման ու զօրացման օգնող

ուժեր — հաւաքական կազմակերպութիւն կամ անհատ — միշտ անհրաժեշտ են ու միշտ իրենց կարեւոր դերը պիտի ունենան կատարելիք, բայց լաւագոյն մեկնեսցա՛ր՝ զարգացած, մտաւոր գործին ճաշակն ու ծարաւն ունեցող «հասարակութիւն» է, զոր մեր ցեղը չունի դեռ: Մեր ցեղը տաղանդներ արտադրել գիտէ, բայց դանձնք պահպանող, զարգացնող, զօրացնող հասարակութիւն մը կազմելու դեռ զինքը կարող ցոյց չէ տուած: Աշխատելու ենք որ ան հասնի ատոր:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ